

Kova dėl žemės: dvarininkų ir dvarų valstiečių nuosavybės santykiai panaikinus baudžiąvą (XIX a. 7–8 deš.)

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

El. paštas: bairauskaite@istorija.lt

Straipsnyje gvildenami kai kurie, toli gražu ne išsamūs, dvaro ir kaimo pobaudžiavinių santykių formavimosi aspektai. Pagrindinis dėmesys skiriamas dvaro ir buvusio baudžiavinio kaimo atsiskyrimui pirmaisiais baudžiąvos naikinimo dešimtmečiais, kai susiformavo esminiai žemės dalybų Vakarų gubernijose principai. Klausimas, kaip žeme dalijosi dvarininkai ir gyventojų grupės (sentikiai, laisvieji žmonės, amžinieji činšininkai), palaikiusios su dvaru nebaudžiavinius santykius, bus nagrinėjamas atskirai. Šiame straipsnyje aiškinamasi žemės dalybų sąlygas, kurias programavo imperijos valdžia, dvaro ir kaimo atsiskyrimo ekonomines ir socialines problemas, dvarininkų ir valstiečių kovos už žemę pobūdį.

Raktažodžiai: baudžiąvos panaikinimas, imperijos valdžia, dvarininkas, valstietis, savininkas, nuosavybė, kova dėl žemės, socialinis konfliktas

IVADAS

Baudžiąvą naikino trys socialiniai veikėjai – imperijos valdžia, dvarininkas ir valstietis. Reformą pirmiausia pajuto privačių valdų savininkai ir valstiečiai, susiję su dvaru, jo ūkiu ir žemėvaldos pobūdžiu. Lietuvoje tai – valstietis baudžiauninkas, laisvasis žmogus, „amžinasis činšininkas“, sentikis ir dvariškis. Šios visuomenės grupės ilgą laiką buvo neatskiriamos ir sudarė specifinę imperinių socialinių santykių sistemą. Sistemos griovimui reikėjo visų socialinių veikėjų pastangų kuriant naujus dvaro ir kaimo ekonominius, socialinius ir kultūrinius santykius. Dvarininkų ir baudžiauninkų atsiskyrimas vyko skausmingai. Jį lydėjo abipusiai kaltinimai ir nesutarimai, peraugantys į konfliktą, istorikų pavadintą „kova dėl žemės“. Ši kova vertinama nevienareikšmiai. Paprastai į ją žiūrėta iš valstiečio pozicijos, nes būtent jam reikėjo suteikti teisę į žemę, tačiau bajorų žemvaldžių sąskaita. Retai atkreipiamas dėmesys į tai, kad dėl žemės kovojo du kontrahentai, turėję laisvu noru sudaryti visuomeninę sutartį ir taip prisidėti prie stambios socialinės grupės įtraukimo į privačios nuosavybės santykius. Žemės dalybose bajorai žemvaldžiai ir buvę baudžiauninkai dalyvavo kaip suinteresuotosios pusės, bet būtina pabrėžti, kad jų jėgos buvo nelygios.

Reformos eiga ir jos rezultatai yra nemažai tyrinėti, tiesa, seniai, ir būtų laikas juos permąstyti pasitelkus istorijos, sociologijos, politinės, ekonominės ir teisės istorijos priegas. Lietuvos istoriografija, gvildenusi baudžiąvos panaikinimo klausimą, dvarininkų, valstiečių

ir valstybės santykius vertino pagal valstiečių ir bajorų nesantaiką, dvarininkų ir imperijos valdžios sąjungą, nukreiptą prieš valstiečius, arba pagal valdžios pastangas panaudoti valstiečių kortą prieš sukilusią bajoriją. Bajoras žemvaldys ir baudžiauninkas vaizduoti kaip priešai, žemvaldys – kaip valstiečių skriaudėjas, valstietis – kaip jo auka. XX a. 6–7 dešimtmečio istoriografijoje kova dėl žemės vaizduota iš besivaduojančio iš priespaudos valstiečio pozicijos. Todėl pagrindinis dėmesys buvo skiriamas valstiečių pasipriešinimui reformos eigai, kuris tapo pastebimas vos tik paskelbus 1861 m. vasario 19 d. „Nuostatus“ [58]. Ypatingo dėmesio sulaukė bajorų žemvaldžių ir laisvųjų žmonių konfliktas sprendžiant šios valstiečių grupės aprūpinimo žeme klausimą [51; 53; 55; 56]. Buvo atlikta Lietuvos (Kauno gubernijos ir dalies Vilniaus gubernijos) valstiečių bruzdėjimų kiekybinė (bruzdėjimų ir jų dalyvių skaičius) bei kokybinė (pasipriešinimo formos) analizė [57]. Atskirai nagrinėta valstiečių kova dėl miško ir ginčytinos žemės [59], atskirai ir išsamiai gvildentas su dvaro ir kaimo žemės atribojimu susijęs servitutų (valstiečių teisė ganyti gyvulius dvarininkui priklausančiuose miškuose, t. y. teisė naudotis svetima nuosavybe) ir bendrųjų ganyklų klausimas [54]. Valstiečiams palikta servituto teisė, be jokios abejonės, trukdė formuotis jų privačiai nuosavybei, sukėlė rimtą teisinę koliziją ir buvo viena svarbesnių dvaro ir kaimo konfliktų priežasčių.

Leono Bičkausko-Gentvilos ir Vidos Kniūraitės darbas apie baudžiovos panaikinimo reformos parengimą ir jos įgyvendinimą, paskelbtas 1994 m., dvarininkų ir valstiečių santykių interpretacija mažai skiriasi nuo XX a. 6–7 dešimtmečio istoriografijos koncepcijos. Vertindami iki reformos susidariusią situaciją, autoriai pabrėžė dvarininkų žiaurų elgesį su valstiečiais, valstiečių žemės „grobimus“ – vadinamąjį valstiečių perkėlimą iš geresnių dvaro žemių į prastesnes ir skirtinio sklypo mažinimą reformos parengimo laikotarpiu. Šio darbo dėmesio centre yra reformos eigai besipriešinantys valstiečiai, pirmaisiais reformos metais atsisakantys sudaryti nuostatinius raštus, nepaklūstantys taikos tarpininkams, valstiečių valdyboms, valdžios atstovams, naudojusiems prieš juos karinę jėgą ir žiauriai slopinusiems valstiečių judėjimą. Situaciją, susidariusią po sukilimo, kai sukilimo apimtose Vakarų gubernijose buvo įvestos naujos žemės suteikimo taisyklės, knygos autoriai vertino kaip rusų valdininkų ir vietos dvarininkų susimokymą prieš valstiečius, nepaisant to, kad išperkamos žemės kaina sumažėjo bajorų žemvaldžių nenaudai. Autoriai, apsiribodami bendrais vertinimais, turėjusiais parodyti „klasių kovą“, dvarininkų ir buvusių baudžiauninkų santykių praktiškai nenagrinėjo. Išimtį sudarė valstiečių ir dvarininkų ginčai dėl servitutų [50, 95–104].

Taigi, Lietuvos istoriografija, skyrusi specialų dėmesį kovai dėl žemės naikinant baudžiovą, nagrinėjo konfliktinius bajorų žemvaldžių ir valstiečių santykius, kurių įtampą rodė valstiečių maištavimas dėl skirtinių žemės sklypų mažinimo išpirkimo raštuose, palyginti su dvarų inventoriais, atsisakymas vykdyti prievoles, iš dvaro žemių varomų laisvųjų žmonių bruzdėjimas, reikalavimai mažinti išperkamos žemės kainas, valstiečių skverbimasis į dvarų žemę bei mišką ir pan.

Valstiečių ir dvarininkų santykius remdamasi valstiečių tapatybės kismu XIX a. antroje pusėje bandė apčiuopti Zita Medišauskienė, siūlusi abiejų luomų susipriešinimo priežasčių ieškoti kolektyvinės psichikos ypatybėje [52]. Anot jos, abiejų luomų skirtingą socialinę elgseną po baudžiovos panaikinimo galėję veikti išankstiniai nusistatymai ir stereotipai, susiformavę baudžiovos laikais. Remdamasi istoriografijos įdirbiu, ji pabrėžia dvarininkų paternalistinį požiūrį į valstiečius, formavusį jų pranašumo jausmą. Istorikė teigia, kad valstiečių socialinę elgseną veikė „baudžiauninko savimonė“, vienaip pasireiškianti

nebaudžiavinių valstiečių ir kitaip – baudžiauninkų. Pastariesiems būdingą „apsimestinį nuolankumą“ panaikinus baudžiąvą keitė savivertės pajautimas, tiesa, lydymas nepasitikėjimo dvarininkais, kunigais ir valdžia.

Prancūzų istoriko Danielio Beauvois požiūris į žemės dalybas po baudžios panaikinimo konceptualiai skiriasi nuo Lietuvos istorikų požiūrio. Monografijoje apie imperijos žemės politiką, lenkų bajorų dalyvavimą žemės dalybose, žemvaldžių santykį su „buvusia šlėkta“ dešiniakrantėje Ukrainoje D. Beauvois taip pat vartoja kovos dėl žemės metaforą, nesukeliančią asociacijų su „klasių kova“ [48; 49]. Valstiečių veiksnys jį domina tiek, kiek jis turi reikšmės bendrame lenkų bajorų žemėvaldos siaurinio kontekste. Laisvas nuo „klasių kovos“ ideologijos ar emocinių sąsajų su tiriamomis grupėmis istorikas mėgino perprasti valdžios, bajorų ir valstiečių elgseną bei jos motyvus užsitęsusiame bajorų dvarų žemės dalybose. Valstybinių ir kitų kategorijų valstiečių aprūpinimas žeme vykdant reformą į jo akiratį nepateko. Be politinių, ekonominių ir mentalinių veiksnių, dariusių įtaką skirtingų interesų grupių laikysenai, D. Beauvois įtraukė tautinį veiksnių (ukrainiečių tautinio savitumo ignoravimą naikinant baudžiąvą). Šio veiksnio įtaka kovoje dėl žemės silpnai atskleista, nors skyrių apie valstiečių ir žemvaldžių konfliktą dėl žemės jis pavadino „Lenkų ir ukrainiečių antagonizmas dėl žemės“ [48, 72–128]. Šioje kovoje istorikas išskiria baudžios panaikinimo esmės nesupratusių neraštingą valstietį, kurį domino tik vienas dalykas – gauti žemės daugiau ir „už dyką“ [48, 75]. Iš čia, anot jo, kilo pasipriešinimas bet kuriam veiksmui, lydėjusiam reformos įgyvendinimą, nesvarbu, kas tai būtų: išpirkimo raštų sudarymas, žemės matavimas, taikos tarpininkų veiksmai ar valstiečių savivaldos organų rinkimai. Bajorai, pirmiausia lenkų kilmės žemvaldžiai, jam yra privačios nuosavybės gynėjai, kurie naudojo nekorektiškas priemones, klastoto inventorių, siekdami pasilikti daugiau ir geresnės žemės. Jų elgsenos nesušvelnino vis dar gajus suvokimas apie bajorų priedermę pagelbėti vargstančiajam ir labdaringa veikla. Jie rodė valstiečiams „jautrią širdį“, tačiau, gindami kiekvieną savo žemės pėdą, negalėjo nė pagalvoti apie galimą bendradarbiavimą su valstiečiais [48, 97]. D. Beauvois teigimu, imperijos politikai į valstiečių pasipriešinimą reagavo dvejopai: nusileidę valstiečiams, sumažinę žemės kainą jie pririšo valstiečius prie valdžios, nuteikė juos prieš lenkų bajorus ir ekonominėmis priemonėmis dar labiau varžė bajorus žemvaldžius. Tačiau centrinė valdžia nesugebėjo (ar nesiryžo) dvarininkų ir žemvaldžių konflikte užimti aiškią poziciją ir palaikyti vieną ar kitą konflikto pusę [48, 93].

Šio straipsnio pagrindinis veikėjas yra bajoras žemvaldys, dalijęsis žeme su savo buvusiais baudžiauninkais. Dalybos siaurino bajorų žemėvaldą, vertė juos atsakyti į naujus socialinius, ekonominius ir finansinius iššūkius, iš esmės pertvarkyti dvaro ir kaimo, buvusio čia pat ir šalia, santykius. Todėl svarbu išsiaiškinti šių dalybų sąlygas, kurias programavo imperijos valdžia, dvaro ir kaimo atsiskyrimo problemas, dvarininkų ir valstiečių kovos už žemę pobūdį.

IMPERIJA PROGRAMUOJA DVARO IR KAIMO SANTYKIUS

1861 m. vasario 19 d. paskelbti „Bendrieji nuostatai“ [46] ir „Vietiniai nuostatai dėl dvarininkų žemėse gyvenančių valstiečių žemėvaldos sutvarkymo Vilniaus, Gardino, Kauno, Minsko gubernijose ir dalyje Vitebsko gubernijos“ [46.1] sukėlė ne tik socialinę ir ekonominę įtampą tarp dvarininko ir valstiečio. Reformos įgyvendinimas supriešino skirtingas pasaulėžiūras. Nuostatų teiginį, kad žemė yra dvarininkų nuosavybė, įsidėmėjo dvarininkai ir biurokratai. Bet koks pasikėsinimas į nuosavybę dvarininkui reiškė jo teisių pažeidimą. Valstietis, susidūręs su jam nesuprantamais įstatymais, jų teiginiais ir sąlygomis, įsidėmėjo

tik tai, kad tuoj pat ir be išlygų jis žemės negaus. Iš baudžiauninko jis turėjo virsti laikinuoju prievolininuku, dvejus metus atlikti dvarui kad ir sumažėjęsias prievoles – eiti lažą ar mokėti činšą, palaipsniui pereiti prie činšo ir ilgainiui iš dvarininko abipusiu sutarimu išpirkti skirtąją žemę, lygiai tiek, kiek numatė Vietiniai nuostatai. Pono valia jam nesibaigė jau vien dėl to, kad nuostatinius raštus, aptariančius nuolatinis valstiečio ir dvarininko žemėvaldos santykius, turėjo sudaryti patys dvarininkai, o jais valstietis nepasitikėjo. Juolab kad Vietiniai nuostatai leido dvarininkui atsirėžti trečdalį valstiečio skirtinio sklypo, jeigu ta žemė priklausė palivarkui.

Ekonominiu ir finansiniu požiūriu tai buvo gana racionaliai apgalvota reforma, numatanti laipsnišką perėjimą nuo privalomų santykių iki valstiečių nuosavybės susidarymo. Tačiau valstiečių įsivaizdavimą apie teisingumą griovė tarpinės institucijos, įsteigtos tam, kad atliktų „teisingą“ veiksmą – duotų jiems trokštamą žemę. Anksčiau jie turėjo vieną šeimininką ir pakluso tik ponui ir valdovui. Dabar gi reformatoriai jam siūlė taikos tarpininkus, jų suvažiavimus, valstybines institucijas (Gubernijos valstiečių reikalų valdyba ir centrinės reformą kuriojančios institucijos), teismus, kaimo sueigą, valsčiaus viršaičius ir seniūnus, taip išplėsdami valstiečių nepasitikėjimo erdvę. Jų neįtikino nė suteikta galimybė iš savo tarpo rinkti valstiečių savivaldos narius. Jie tenorėjo sodybos, geros ariamos žemės, šienaujamos pievos, ganyklos ir girdyklos savo galvijams, ežero žvejoti, miško pasistatyti namus ir jiems apkūrenti.

Istorikai vienu balsu sutaria, kad buvusių baudžiauninkų netenkino daugybės sąlygų apipintas perdavimas teisės į žemę. Tai rodo Baltarusijos, Lietuvos ir Ukrainos valstiečių ūmus pasipriešinimas nuostatinių raštų sudarymui 1861–1862 metais. Vieni istorikai jį vadina valstiečių judėjimu [51; 53], kiti – „valstiečių supykimu“ [48, 76]. Pasipriešinimo formos ir motyvai įvairavo. Vieni nepritarė nuostatinių raštų sąlygoms, atsisakė eiti lažą ir protestavo prieš žemės išpirkimo kainas, kiti reikalavo „tikros laisvės“, dar kiti priešinosi kaimo seniūnijų steigimui. Tačiau tai sudarė tą pačią maištavimo bangą, slopintą įkalbinėjimais, bausmėmis ar karinių būrių pagalba [58, 106–111].

Vakarų gubernijose dvarų valstiečių maištavimas dėl žemės atslūgo sulig prasidėjusiu sukilimu. Po sukilimo valstiečių reforma Vakarų gubernijose pakrypo nauja vaga, tačiau jos pakitusios sąlygos buvo mažiausia valstiečių priešinimosi pasekmė. Imperija nusitaisė į „lenkų kilmės“ bajorus žemėvaldžius, dalyvavusius sukilime ar tiesiog jam prijautusius. Valstiečių reforma nespėjo pasiekti daugumos konfiskuotų ir sekvestruotų dvarų, kuriuose reikėjo atidalyti valstiečius, kad dvarus būtų galima paruošti naujiems savininkams – rusams. Ne mažiau svarbus uždavinys buvo dvarininkų nušalinimas nuo tiesioginio dalyvavimo žemės dalybose. Vis dėlto neatmestina prielaida, kad pakeitusi reformos įgyvendinimo sąlygas valdžia darė politinį spaudimą bajorams, ketino amortizuoti valstiečių priešinimąsi reformai. 1863 m. kovo 1 d. buvo paskelbtas naujas imperatoriaus įsakas Valdancijam Senatui, kuriuo Vilniaus, Gardino, Kauno ir Minsko gubernijose bei keturiose Vitebsko gubernijos apskrityse nuo gegužės 1 d. buvo nutraukti dvarininkų ir valstiečių lažiniai santykiai. Nuo šiol buvęs baudžiauninkas virto valstiečiu savininku (*крестьянин собственник*), nors laikina prievolė mokėti činšą, tiesa, ne tiesiogiai dvarininkui, bet per valstybės išdą, nebuvo panaikinta. Činšo mokėjimo terminas dabar priklausė nuo to, kaip sparčiai bus sudaryti skirtinės žemės išpirkimo raštai ir nustatyta žemės išpirkimo kaina. Be to, iš lažinių santykių į činšą pervedamiems valstiečiams 20 % buvo mažinamas činšo mokestis, įrašytas į nuostatinius raštus, tam atvejui, jeigu lažininkas ir dvarininkas vietoj lažo būtų sutarę dėl činšo. Tačiau tiems, kurie pagal nuostatinius raštus mokėjo činšą, buvo paliktas

tas pats jo dydis. Valstiečių prievolių aprėptį turėjo nustatyti tikrinimo komisijos (jas sudarė du valdininkai, skiriami Vidaus reikalų ir Finansų ministerijų, generalgubernatoriaus skiriamas taikos tarpininkas, raštininkas ir keli matininkai), kurioms pavesta sudaryti žemės išpirkimo raštus ir nustatyti išperkamo sklypo kainą. Savo darbą komisijos turėjo baigti per dvejus metus, t. y. iki 1865 m. gegužės 1 d. [46.3]. Šio įstatymo tikslas buvo sumažinti dvarininkų įtaką žemės reformai, taip pat suinteresuoti valstietį greičiau išsipirkti skirtinę žemę. Apibrėžtame regione liko galioti kitos Bendrųjų ir Vietinių nuostatų taisyklės.

Naujas įstatymas nesukėlė ūmios reakcijos, kaip atsitiko paskelbus 1861 m. Manifestą dėl baudžios panaikinimo. L. Mulevičiaus apskaičiavimai rodo, kad Kauno ir dalyje Vilniaus gubernijos buvę dvarų baudžiauninkai aktyviau „bruzdėjo“ gindami savo interesus, kai buvo atrėžiama skirtinė žemė, dėl kurios vyko ginčai, ar nesuteikiama žemė nuvarytiems nuo sklypų iki reformos, kai jie pageidavo miško ar laikė mokesčius bei prievoles per aukštus. Sudaryta 1864–1904 m. „bruzdėjimų“ statistika rodo, kad buvusių valstiečių pasipriešinimas vyko gana tolygiai. Valdžia fiksavo nedidelius jų pakilimus ar atoslūgius, kurie yra sietini su vienu ar kitu laikotarpiu paastrėjusiomis problemomis, kilusiomis dėl skirtingų valstiečių kategorijų aprūpinimo žeme. Pagal to paties autoriaus apskaičiavimus, per 40 metų reformos eigai vienokia ar kitokia forma pasipriešino apie 14 % suaugusių Kauno ir dalies Vilniaus gubernijos buvusių dvarininkų valstiečių, o vienu metu tai darė ne daugiau kaip 2,2 % valstiečių (1864 m., kai valstiečiai judėjo aktyviausiai) [57, 434–435, 444].

Nekyla abejonų, kad prie maištavimų atoslūgio prisidėjo valstiečiams palanki M. Muravjovo politika, nukreipta prieš pagrindinius sukilimo veikėjus – bajorus. Krašto valdytojas veikė greitai, ryžtingai ir kryptingai, siekdamas užkirsti kelią bet kokiam bajorų ir valstiečių susikalbėjimui. 1863 m. rugpjūčio 14 ir 17 d. aplinkkraščiais gubernijų viršininkams jis nukreipė valstiečių „pyktį“ į biurokratų kanceliarijas. M. Muravjovas leido tikrinimo komisijoms svarstyti valstiečių skundus dėl sklypų sumažinimo sudarant nuostatinius raštus ir juos taisyti. Vykdydžiusios reformą gubernijų ir apskričių valstiečių reikalų įstaigos galėjo svarstyti valstiečių skundus dėl skirtinių sklypų sumažinimo palyginti su dvarų inventoriais, o bežemio valstiečio šeimai skirti iki 3 deš. dirbamos žemės [47; 41, 5–5v]. 1863 m. spalio 3 d. aplinkkraščiu, skirtu Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko gubernijų bei Vitebsko gubernijų keturių apskričių gubernijų viršininkams (gubernatoriams), jis liepė nutraukti dėl žemės maištavusiems valstiečiams iškeltas bylas, jeigu jos nebuvo susijusios su kriminaliniais nusikaltimais, o spalio 18 d. aplinkkraščiu Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko gubernatoriams patikslino, kad valstiečių reikalų įstaigos, remdamosi valstiečių skundais, gali įtraukti į nuostatinius raštus žemes, kuriomis jie naudojosi iki 1857 m., bet jų neteko, taip pat sklypus, kurie buvo paimti iš kaimo bendruomenės [13; 41, 8–9v].

„Vyriausiasis krašto viršininkas“ 1863 m. rugpjūčio 23 d. laiške vidaus reikalų ministrui Piotru Valujevui aiškino šių veiksmų motyvus. M. Muravjovui parūpo valstiečiai, jo manymu, šiame regione vienintelė imperijos socialinė atrama, kurios palankumas ir dėkingumas ateityje leis išvengti bet kokio separatistinio judėjimo. Jis siūlė politinį sprendimą – imtis priemonių, kurių nenumatė reformos įstatymai: išplėsti aprūpinamųjų žeme socialinę bazę ir Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko gubernijų valstiečiams „gražinti“ dvarininkų „atimtą“ žemę. Kaltę dėl nevykusios reformos eigos Šiaurės vakarų gubernijose jis suvertė dvarininkams, kuriems, anot jo, rūpėjo ne valstiečio išlaisvinimas, savarankiškumas ir gerovė, bet jo pajungimas saviems interesams ir įtikinimas, jog jo laisvė ir gerovė priklauso nuo dvarininko, bet ne nuo vyriausybės. Todėl dvarininkai slėpė nuo valstiečių tikruosius reformos tikslus, visai juos klaidino, neteisingai sudarė nuostatinius raštus, skyrė valstiečiams

mažiau žemės, nei numatė įstatymai, ir užkėlė valstiečių prievoles. M. Muravjovas dvarininkų elgesį laikė klastingu ir teigė, kad neskirtą žemę jie ateityje ketino valstiečiams atiduoti ir taip išlaikyti buvusią įtaką bei užsitikrinti paramą kaime. Jis teigė, kad sukilėlių pažadai aprūpinti bežemius valstiečius vertė permąstyti valdžios taktiką šio palyginti gausaus sluoksniu atžvilgiu. Jo manymu, sumaištis ir įtampa krašte yra patogiausias momentas koreguoti reformos nuostatas, po dviejų trijų mėn., kai „kraštas aprims“, jo iniciatyva bus neaktuali [12].

M. Muravjovo siūlymus jam pavaldžiose gubernijose peržiūrėti nuostatinius raštus ir atrėžti nedidelius sklypus bežemiams valstiečiams vidaus reikalų ministras 1863 m. gruodžio 17 d. perdavė Kaimo gyventojų padėties sutvarkymo vyriausiajam komitetui (*Главный комитет об устройстве сельского состояния*), pridurdamas savo nuomonę šiuo svarstytinu klausimu. P. Valujevas pritarė Vilniaus generalgubernatoriaus idėjai tikrinti ir reikalui esant taisyti nuostatinius raštus, tačiau kritiškai vertino jo poziciją dėl žemės dalijimo bežemiams valstiečiams. Jis teigė, kad tokiu būdu pažeidžiamas pagrindinis reformos principas – suteikti nuosavybės teisę į žemę tiems valstiečiams, kurie ja iš tikrųjų naudojosi iki 1861 m. vasario 19 d. nuostatų paskelbimo, todėl dvarininkai jokių būdu neprivalo atiduoti valstiečiams žemės daugiau, nei numatė įstatymas. Jo neįtikino nė politiniai šio žingsnio motyvai. Mat laikė, kad dalies bežemių aprūpinimas mažais sklypais be finansinės paramos smulkiam ūkeiui bežemio gerovės nepakels, tik pakenks dvaro ūkiui, dėl specifinių nuosavybės santykių Vakarų gubernijų kaime neišvengiamai daugės bežemių, be to, lieka neišspręsta dvarų žemės nuomininkų (laisvųjų žmonių, vienkieminių, sentikių) santykio su žeme problema. Dėl kompleksiška neišspręstų reformos problemų M. Muravjovo projektas jam atrodė nepagrįstas [33].

Vilniaus generalgubernatorius dalyvavo Vyriausiojo ir Vakarų komiteto jungtiniame posėdyje svarstant šiuos klausimus ir įtikino aukščiausius imperijos biurokratus, kad jo veiksmai keturiose Vakarų gubernijose yra pamatuoti. Jis teigė, jog valstiečiams grąžinami tik dvarų inventoriuose aprašyti ir 1846–1857 m. iš jų atimti visos apimties sklypai, o netekę žemės po 1857 m. gauna ne daugiau kaip 3 dešimtines. Nuo dvarų palivarkų žemė atrėžiamą tik Kauno gubernijoje ir tik dėl to, kad dvarininkai, užuot perdavę valstiečiams inventurinę žemę, kai iš jos išsikėlė buvęs ūkininkas ar nuomininkas, ją prijungdavo prie palivarko, kad sklypai grįžta valstiečiams tik nuodugniam vietoje ištyrus padėtį. Jis taip pat patikino komitetų narius, kad 3 deš. sklypai formuojami ne iš dvarų žemės ir yra atiduodami bežemiams, netekusiems savo sklypų minėtu laiku, o jiems skirtos žemės dalijimas sėkmingai vyksta nuo 1863 m. vidurio. Komitetas ir imperatorius šiems M. Muravjovo veiksams pritarė, keturiose Vakarų gubernijose įteisindami nuo reformos tikslų nutolusią praktiką [30].

Bajorai neprieštaravo, kad dvarui dirbęs valstietis ūkininkas išpirktų žemę, kurią buvo skyręs jis pats, jo tėvas ar senelis, ir tai buvo įtvirtinta inventoriuje. Tačiau egzistavo tokia baudžiauninkų kategorija kaip dvariškiai, dvarininkai ir valstiečiai ūkininkai turėjo samdinių ir pagalbininkų, baudžiamos laikais niekaip nesusijusių su žeme. Įstatymai numatė, kaip atleisti iš baudžiamos šiuos žmones nesuteikiant jiems žemės. Jie buvo įrašomi miestiečiais ar valstybiniais valstiečiais. Dvarininkai nesijautė jiems esą skolingi, todėl M. Muravjovo idėja Šiaurės vakarų gubernijų bežemius valstiečius aprūpinti nedideliais žemės sklypais dvarininkų sąskaita sukėlė sumaištį.

Naujas generalgubernatorius Konstantinas Kaufmanas tęsė pirmtako politiką, bet jo valdymo laikais sujudo bajorai, bandantys apginti nuo apkarpymo savo dvarus ir palivarkus. Būtent jam buvo skirtos Dorpatu (Tartu) universiteto politinės ekonomijos profesoriaus Teodoro Graso 1865 m. rugpjūčio 18 d. pastabos apie socialinius ir ekonominius pavojus,

kylančius dėl dvarų žemėvaldos siaurinimo ir sklypų dalijimo bežemiams. T. Gr̄asas buvo suinteresuotas asmuo, susirūpinęs reformos įgyvendintojų veiksm̄ais, galėjusiais sukelti neigiamas pasekmes. Panevėžio apskrityje jo broliui Karlui priklausė Mažųjų Panemunių dvaras, o jam pačiam – prie dvaro prirašyti valstiečiai ir keli žemės sklypai [32, 15–15v]. Generalgubernatoriaus kanceliarija profesoriaus pastabas vertino kaip privataus asmens nuomonę, nors jose netrūko platesnio požiūrio į smulkius ir nenašius ūkius. Profesorius teigė, kad vedusio samdinio šeima neįstengs savarankiškai prasimaitinti iš 1,5–3 deš. žemės. Jis norės turėti daugiau gyvulių, bet neturės ganyklų, todėl ganyt s̄vetimose ganyklose ir pažeis s̄vetimos nuosavybės ribas. Likęs be paramos, kurią seniau gavo iš dvarininko (stalas ir atlyginimas už darbą, vienas kitas vežimas šieno), buvęs samdinys ilgainiui nusigyvens ir virs proletaru. Nukentės dvarų ir valstiečių savininkų ūkis, nes gavęs žemės samdinys pasijus lygiu valstiečiui ūkininkui, parsisamdyti darbams nenorės, ir taip sumažės rezervas samdomosios jėgos, reikalingos tiek dvarui, tiek ūkininkui [32, 16v].

Tačiau ekonominiai argumentai valdžios neįtikino, tikrinimo komisijos dirbo savo darbą, svarstė bežemių prašymus, taisė žemės išpirkimo raštus ir dalijo dvarininkų žemę. Prie šio klausimo valdžiai teko gr̄įžti ne kartą, nes komisijos skirtingai interpretavo valdžios potvarkius, taikydamos juos praktikoje. Neapsibrėžta, ką laikyti valstiečio šeima ar namų ūkiu, tad 1–3 deš. sklypus gavo gerokai didesnė bežemių grupė, nei buvo numatyta (ne tik šeima, netekusi žemės, bet ir tie šeimos nariai, kurie ilgainiui sukūrė savo šeimas, taip pat nevedę namų ūkio galvos sūnūs, o Kauno gubernijoje žemę gavo ir buvę samdiniai). Neišvengiamai teko panaudoti palivarkus, todėl pasipylė dvarininkų skundai ne tik valstiečių reikalų įstaigoms, bet ir vidaus reikalų ministrui. K. Kaufmanas problemą išsprendė vietoje, 1866 m. lapkričio 7 d. aplinkraščiu gubernatoriams pavesdamas kontroliuoti, kad tikrinimo komisijos iš palivarkų skirtų bežemiams tik tiek žemės, kad bendras plotas neviršytų valstiečių inventorinės žemės, mat buvo tvirtai įsitikinęs, jog dvarininkai valstiečiams atidavė žemės mažiau, nei turėjo tai padaryti. Konkrečius atvejus, kai bežemiai jau naudojami skirtingais sklypais, jis nutarė svarstyti pats ir derinti su ministerija, iš kurios tikėjosi sprendimo, tenkinančio dvarininką ir valstietį. Vidaus reikalų ministras P. Valujevas jam pritarė ir pažadėjo, kad ministerija, svarstydamą dvarininkų skundus, netvirtins bežemiams iš palivarkų skirtų sklypų, jeigu jų dydis viršys inventoriuose nurodytą valstiečių sklypų plotą [42].

Šis kompromisinis sprendimas nereiškė, kad vietos dvarininkams bus gr̄ąžinta jų nuosavybė. Nesėkmingas Vilniaus gubernijos bajorų vadovo Aleksandro Domeikos bandymas įtikinti valdžią, kad reikėtų peržiūrėti visus sprendimus dėl palivarkų žemės skyrimo bežemiams, net jeigu dėl to nebuvo skųstasi ministerijai [5], tik pabrėžė biurokratų vengimą sukelti valstiečių „pyktį“.

Imperijos valdžia Vakarų gubernijose kūrė dar vieną situaciją, kuri programavo neišvengiamą, ilgalaikį dvaro ir kaimo konfliktą. Dvaro ir kaimo nesutarimų šaltinį sudarė neišspręsti žemės atribojimo, prorėžių ir servitutų klausimai. Apie valstiečių teisę ganyti Lietuvos ir Baltarusijos dvarininkų miškuose išsamiai rašė L. Mulevičius. Jam rūpėjo parodyti servitutus kaip ginčytinos nuosavybės formą ir jų ekonominę reikšmę valstiečių ūkiui, tačiau jis aptarė ir valdžios veiksmus servitutų klausimu, dvarininkų pastangas naikinti dvarų ūkiui žalingus servitutus [54]. L. Mulevičiaus tyrimas rodo, kad itin daug ginčų vyko ten, kur valstiečiai neturėjo savo ganyklų – o tokių buvo dauguma – ir naudojami servitutu ar bendromis su dvaru ganyklomis arba jas nuomojo iš dvaro už nuolat didinamą činšą, atodirbius ar duoklę. Neteisinga būtų teigti, kad valdžiai nerūpėjo servitutų panaikinimas. Yra žinomi Vilniaus generalgubernatorių M. Muravjovo, E. Baranovo ir A. Potapovo projektai

dėl servitutų, teikti vidaus reikalų ministru [54, 175–176]. Mažiau žinomi tų pačių vietininkų siūlymai dėl prorėžių panaikinimo. Šį klausimą jie kėlė paskelbus Kaimo gyventojų padėties sutvarkymo vyriausiojo komiteto 1863 m. gegužės 1 d. nutarimą atskirti Šiaurės vakarų krašto gubernijose dvaro ir kaimo žemes, vadovaujantis 1861 m. vasario 19 d. nuostatų p. 112. Jis skelbė, kad šiuo atveju remiamasi bendrais įstatymais apie laisvanorišką susitarimą arba taisyklėmis, kurias parengs vyriausybė [46.4]. Vietos administratoriai ir dvarininkai dėl skirtingų priežasčių buvo suinteresuoti naikinti prorėžius vienu metu su išpirkimo raštų sudarymu. Dvarininkams rūpėjo iškeldinti valstiečius iš miškų viensėdžių (*односелье*), įrengtų dvarų savininkų lėšomis, apkeisti į jų valdas įsiterpusius valstiečių sklypus. O valdininkams rūpėjo mažinti įtampą tarp dvaro ir kaimo, tačiau prorėžių, kaip ir servitutų, problemą jie sprendė biurokatiškai. M. Muravjovas buvo privalomo dvaro ir kaimo žemių apskaitimo (*разверстание угодий*) šalininkas, tačiau pats šio klausimo nespėdė, suformuoti nuomonę pavedė Laikinajai valstiečių reikalų komisijai, veikusiai prie Vilniaus generalgubernatoriaus. Komisija šį klausimą svarstė 1865 m. sausio 13–15 d. posėdžiuose. Diskusijos rodė, kad valdininkai neabejojo prorėžių naikinimo nauda pirmiausia valstiečių ūkiui. Jų manymu, apkeitus žemes taip pat sumažėtų dvaro ir kaimo ginčų, tačiau nuomonės išsiskyrė dėl žemės sklypų apkeitimo būdo. Vieniems racionaliausias sprendimas buvo vyriausybės inicijuotas privalomas žemių apkeitimas, lygiai toks pat, kaip privalomas žemės išpirkimas. Kitiems atrodė priimtinas tik abipusis suinteresuotųjų asmenų, t. y. žemės savininkų – tokiais laikyti dvarininkai ir valstiečiai, susitarimas, tačiau tik po to, kai valstiečiai išsipirks žemę [10]. Sausio 17 d. buvo apsvartyta, kam turi priklausyti sklypai ir viensėdžiai miškuose. Valdininkai pažymėjo, kad dvarininkai neretai palieka valstiečiams miško sklypus mainais už laukus, todėl abi pusės gali nesunkiai susitarti, bet iš viensėdžių iškeltiems valstiečiams jie turėtų kompensuoti materialinius nuostolius, nors įstatymai šios galimybės nenumatė [11].

Prieš privalomą žemių apkeitimą kategoriškai nusiteikė Kijevo generalgubernatorius Aleksandras Bezakas, siūlęs vyriausybei atidėti šios problemos sprendimą. Jis teigė, kad Ukrainos valstietis yra užsispyręs ir nepatiklus. Verčiamas apkeisti žemę ją ką tik gavęs valstietis būtinai pasipriešins, o vyriausybei teks imtis griežtų priemonių jam raminti. Jis patarė duoti valstiečiams laiko apsiprasti su žemės savininko padėtimi, suvokti apskaitimo naudą ir laisvanoriško susitarimo su dvarininku privalumus [20]. Vilniaus generalgubernatorius K. Kaufmanas, susidūręs su panašia situacija, mažiausiai kreipė dėmesį į galimą valstiečių reakciją, kurią tikėjosi nugesinti leidus valstiečiui apskūsti reformą vykdžiusių institucijų sprendimus. Tačiau ir jis linko į kompromisą – privalomą žemių atribojimą siūlė taikyti tik tada, kai rėžiai akivaizdžiai trukdė žemėvaldai, taip pat vietinių bajorų dvaruose, privalomai parduodamuose rusų kilmės asmenims. Kitais atvejais, jo manymu, pakaktų, jeigu pageidavimą apkeisti žemes pareikštų viena suinteresuotoji pusė [4].

Prieštaringi generalgubernatorių siūlymai žemės atribojimo klausimo neišsprendė ir turėjo mažai įtakos rengiant Kaimo padėties sutvarkymo vyriausiojo komiteto 1869 m. kovo 26 d. nuostatus „Dėl sprendimo klausimų, kilusių vykdant išpirkimo raštus Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko gubernijose, taip pat Vitebsko gubernijos Livonijos apskrityse“ [46.5]. Nuostatai reglamentavo žemės atidalijimą valstiečiams pagal išpirkimo raštus, kuriuos patvirtino Vyriausioji išpirkimo įstaiga (*Главное выкупное учреждение*).

Kalbėta apie tai, kad valstiečiai turi gauti žemės suteikimo raštus (*данная*) ir nuosavybės teisę į žemę (*ввод во владение*). Konfliktinę situaciją programavo sprendimas ten, kur dvaro ir kaimo žemė buvo galutinai atskirta, tiksliai žemės nefiksuoti, tik pažymėti

ežiaženkliais sutartąsias dvarininko ir valstiečio žemių ribas. Žemių, dėl kurių dvaras ir kaimas nebuvo galutinai sutaręs, ribas leista žymėti paprastais stulpais, jų nesutvirtinant. Bendrų ganyklų lankose ir miškuose nutarta neatriboti, tik suteikimo raštuose paaiškinti, kad valstiečiai turi teisę ganyti dvaro valdose.

Taigi žemės suteikimo raštą gavęs valstietis neretai turėjo tapti savininku nuosavybės, kuri neturėjo aiškesnių ribų. Ginčytinų žemių klausimas buvo paliktas spręsti įprasta tvarka. Paaiškėjus, kad išpirkimo rašte, planuose ir pan. nurodytas valstiečiams atitenkančios žemės kiekis nesutampa su faktiškai jų naudojamos žemės kiekiu, susidariusį ploto perviršį liepta palikti valstiečiams, tai užfiksavus taikos tarpininko protokole, ir klausimą perduoti spręsti aukštesnėms instancijoms.

Nuostatų autoriai spėjo, kad atribojant dvaro ir kaimo žemes kils ginčai, todėl buvo pabrėžta, kad dvarininkai turės grąžinti valstiečiams „neteisingai paimtas žemes“, taip pat buvo uždrausta nurėžti valstiečių žemę, nurodytą patvirtintuose išpirkimo raštuose, net jeigu ja anksčiau nesinaudojo. Nuostatai leido sudaryti papildomus išpirkimo raštus, jeigu atribojant žemę paaiškėtų, kad žemės suteikimo raštuose buvo praleistos pavardės valstiečių, įrašytų išpirkimo raštuose. Valstiečiams atitekusį žemės ploto perviršį dvarininkams pasiūlyta kompensuoti papildoma išmoka, jeigu aukštesnės instancijos laikys ją pagrįstą. Taip pat buvo liepta palikti naujiems savininkams dvarų žemę, kurią gavo bežemiai ir kitų kategorijų valstiečiai. Servitutų ir prorėžių klausimą dvarininkai ir valstiečiai galėjo išspręsti, jei panorėtų, tarpusavio susitarimu, jų panaikinimą pavesta kontroliuoti atitinkamoms institucijoms.

Taigi 1863–1869 m. formuojant žemės suteikimo buvusiems dvarų baudžiauninkams nuostatas, palankesnes valstiečiams nei jų buvusiems šeimininkams, liko neišspręsti itin svarbūs nuosavybės atidalijimui prorėžių, atribojimo, servitutų, miškų naudojimo ir kiti klausimai. Tai sudarė prielaidas nesibaigiantiems kaimo ir dvaro ginčams, nuosavybės santykiams pobaudžiaviniu laikotarpiu. Konfliktinę situaciją gilino iš dvarų pašalintų valstiečių pretenzijos į inventorinę žemę, valdžios politika bežemių valstiečių atžvilgiu ir dvarininkų pasipriešinimas jų nuosavybės apkarpymui.

Tačiau Vakarų gubernijose kovoje dėl žemės dvarininkų ir buvusių baudžiauninkų konfliktas aštrią formą įgydavo rečiau nei mėginimai apginti savo interesus taikiomis priemonėmis. Paprastai tai buvo abipusiai skundai ir sprendimo atidavimas į arbitrų rankas, juolab kad tai numatė įstatymai. Teisybės ieškota Valstiečių reikalų valdybose, taikos tarpininkų suvažiavimuose, gubernatorių ir generalgubernatoriaus kabinetuose, ministerijose ir imperatoriaus rūmuose.

DVARO IR KAIMO SKYRYBOS

Rašiusieji apie dvarininkų ir valstiečių priešpriešą dalijantis žemę neakcentavo, kad baudžios panaikinimo reforma pirmiausia išjudino stambius dvarus su dideliu baudžiauninkų skaičiumi. Atskirti valstiečius nuo dvaro sunkiau sekėsi ten, kur buvo didelė jų koncentracija. Valstiečių balsas retai pasigirdavo atrėžiant žemę smulkiose valdose, kurių buvo daugiausia [46.2] (1). Stambaus dvarininko ir baudžiauninko nesantaika kilo iš

(1) Smulkiųjų žemvaldžių ir jų baudžiauninkų žemės dalybos vyko pagal specialias 1861 m. vasario 19 d. taisykles. Smulkiuoju dvarininku laikytas bajoras, turėjęs ne daugiau kaip 21 valstietį vyrą. Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko gubernijose ir keturiose Vitebsko gubernijos apskrityse smulkiam dvarininkui reikėjo turėti ne mažiau kaip 300 deš. žemės, kad galėtų jos dalį atiduoti valstiečiams. Žemės dalybose smulkiesiems dvarininkams ir jų valstiečiams buvo numatytos įvairios lengvatos ir valstybės parama.

abipusio nepasitenkinimo kontrahentų reikalavimais. Nepaisant nesutarimų priežasties ar aštrumo, dvaro ir kaimo skyrybos stambiuose dvaruose vyko panašiai. Kuo sudėtingesnis buvo baudžiavinio dvaro ūkio organizavimas, tuo daugiau reikalavo valstiečiai, baudžios laikais naudojęsi ne tik skirtiniais sklypais, bet ir pridėtinėmis žemėmis, dvaro ganyklomis ir miškais. Dvarininkai siekė gauti už žemę didesnę kompensaciją, bet valdžia nebuvo suinteresuota teikti dideles paskolas žemės išpirkimui stambiuose dvaruose. Žemės išpirkimo raštų sudarymas kunigaikščio Petro Vitgenšteino valdose Vilniaus, Gardino ir Minsko gubernijose truko kelerius metus. Vilniaus gubernijos Lydos apskrities septyniuose dvaruose, kurie sudarė dalį jo latifundijų [25] (2), biurokratai sunkiai sprendė klausimą dėl pridėtinių sklypų iš laisvos dvarų žemės įtraukimo į valstiečių išperkamos žemės sudėtį. Galiausiai valstiečiai pridėtinės žemės negavo. Laisvos dvarų žemės buvo pripažintos dvarininko nuosavybe, mat stambiame dvare jos paprastai sudarė rezervą tam atvejui, jeigu padaugėtų baudžiauninkų šeimų ir jiems reiktų skirti žemės. Valstiečiai jomis naudojosi laikinai nuomos teise už papildomą činšą. Tačiau buvo išgirstas valstiečių skundas dėl per aukštų žemės išpirkimo kainų, o dvarininko protestą sukėlė Finansų ministerijos atstovo tikrinimo komisijoje įsikišimas nustatant žemės išpirkimo kainą. Valdininkas ją sumažino iki žemiausios ribos, nors tikrinimo komisija buvo linkusi ją pakelti. P. Vitgenšteinas ieškojo teisybės Vidaus reikalų ministerijoje ir Vyriausiojoje išpirkimo įstaigoje po to, kai išpirkimo raštus patvirtino visos instancijos. Jo dvarų žemės išpirkimo raštai buvo gražinti peržiūrėti vykdančioms reformą gubernijos ir apskrities institucijoms. Jos vienbalsiai nutarė, kad dvarų žemė yra nekokybiška ir nederlinga, šienaujamos pievos prastos, Nemunas ir vietinis turgus valstiečių gerovei įtakos neturi, nes gerovė yra tik asmeninių pastangų, o ne palankių sąlygų vaisius. Tad patvirtino tą pačią ir, kaip rodo šaltiniai, itin žemą valstiečių išperkamos žemės kainą: nuo 64 kp iki 1,0 rb už dešimtinę, atsižvelgiant į valstiečių ūkininkavimo sąlygas [36]. Kol buvo tiriamą žemės išpirkimo procedūra, 1870 m. pradžioje sujudo Belicos valsčiaus Vitgenšteino dvarų valstiečiai, iš viso 3 000 vyrų. Jie elgėsi panašiai kaip daugybė stambių dvarų valstiečių, kurių viltys nesipildė. Dėl užtrukusio išpirkimo raštų patvirtinimo valstiečiai nesitikėjo išsipirkti žemę ir paskleidė gandus apie baudžios gražinimą. Jie pasiuntė į Sankt Peterburgą atstovą ieškoti teisybės, sukėlė riaušes valsčiaus valdyboje, paslėpė antspaudus ir atsakė paklusti taikos tarpininkui. Nuo rimtesnių veiksnių valstiečius sulaukė valdininkams į pagalbą pasiūstas karinis pastiprinimas ir papapijos dvasininko įkalbinėjimai [24].

Bajorai susitaikė su nuosavybės apkarpyimu. Dalijantis žeme su valstiečiais jiems labiausiai rūpėjo kompensacija už jos praradimą. Tačiau žemės kainos nustatymas ap sunkino dvaro ir kaimo skyrybas. Istoriografijos teiginys, kad tikrinimo komisijos rūpinosi dvarininkų interesais ir užkeldavo žemės kainą, buvo grindžiamas stambių dvarų valstiečių skundais per aukštais išpirkimo mokesčiais. Valstiečiai kaip susitarę teigė, kad jų žemė prastos kokybės, o tikrinimo komisijos į tai neatsižvelgia [50, 64–65]. Vis dėlto baudžios panaikinimą Lietuvoje tyrinėję istorikai pažymėjo, kad 1863 m. vasarą pradėjusius veikti tikrinimo komisijos, remdamosi M. Muravjovo 1863 m. liepos 19 d. ir 1864 m. balandžio 7 d. instrukcijomis, mažino žemės išpirkimo mokesčius. Kai kuriuose Vilniaus ir Kauno gubernijų dvaruose, palyginti su 1862 m. nuostatiniais raštais, jie vidutiniškai sumažėjo apie 55 %, atitinkamai buvo sumažinta ir išperkamos dešimtinės kaina [50, 69–76]. Tą patį reiškinį pabrėžė D. Beauvois, teigęs, kad dalis Ukrainos valstiečių galėjo išsipirkti žemę būtent dėl

(2) 1900 m. Lydos apskrityje Vitgenšteino valdos sudarė daugiau kaip 17 tūkst. dešimtinių.

to, kad rusų valdininkai žemės kainą, nurodytą dvarų inventoriuose, mažino 20–50 %. Jie tai darė vykdydami M. Muravjovo politiką „tramdyti lenkus baime ir pinigais“. Kita vertus, tikrinimo komisijos abejojo, ar neturtingi valstiečiai išsipirks žemę net tokiomis palankiomis sąlygomis [48, 82].

Panašiai situaciją vertino Lietuvos dvarininkai. Jų manymu, tikrinimo komisijos laikėsi joms duotos instrukcijos, darė spaudimą dvarininkams ir nuolaidžiavo valstiečiams. Nustatydamos išperkamos žemės dydį, sudėtį ir jos kainą, komisijos paprastai sėmėsi informacijos iš dvarų inventorių, dvarininkų ir valstiečių, kurių klausinėjo apie žemės kokybę, rūšį, derlingumą ir pan. Jų sprendimas priklausė nuo to, kurios pusės duomenys buvo palankesni išpirkimo mokesčiui nustatyti.

Štai kaip Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskrities Antanašės dvaro valstiečių apklausą savo dienoraštyje aprašė Edvardas Römeris, pakviestas dalyvauti tikrinimo komisijos posėdyje Obeliuose 1867 m. rugsėjo mėn. Jis pateikė dvaro dokumentus – planą, 1847 m. inventorių, 1862 m. sudarytus nuostatinius raštus, tačiau jų neprireikė. Nustatant žemės išpirkimo kainą didesnę reikšmę turėjo gausiai susirinkusių valstiečių apklausa. E. Römeris rašė: „pradžioje klausė, kaip seniai ūkininkas troboje gyvena, kas gyveno prieš jį, ar turi vaikų ir kur jie yra ir pan. Vėliau – apie žemės kokybę pagal jos derlingumą, kas joje sėjama, koks yra derlius, kiek yra šienaujamų pievų, kiek kainuoja kaimynystėje esanti nuomojama žemė. Ši apklausa truko nuo ryto iki sutemų ir nebuvo kito atsakymo, tik dievagojimas, kad žemė yra kuo blogiausia, tik baltas ar raudonas smėlis, akmenys ar pilkas molis, kad niekas nedera, grįžta vos vienas ar pusantro grūdo <...>, kad žemė duoda taip mažai, jog nėra iš ko gyventi <...>, kad prišienauja ne daugiau kaip 5 ar 6 vežimus“ [1]. Komisijos to paties paklaustas E. Römeris, kurio valstiečiai baudžiatvė laikais laikė po tris arklius, po kelias karves, dešimtis avių ir kiaulių, nestokojo nei maisto, nei aprangos, prišienaudavo po 40 vežimų, išgirdęs valstiečių kalbas, pasimetė: „O ką aš turėjau sakyti? Kad jų žemės kokybė yra ta pati, kaip mano žemės, kad nepalankiausias metais nuimu septinto grūdo derlių, o gerais – vienuolikos su puse, kad dvaro žemės nuomininkai už dešimtinę moka ne mažiau kaip 2 ar 2,75 rublius? Kad blogiausias ūkininkas, prageriantis savo pajamas, nesirūpinantis žeme <...>, manau, nuima ne mažiau kaip penktą grūdą“ [1.1]. E. Römeris buvo patyręs dvarininkas ir negalėjo klysti, kalbėdamas apie žemės kokybę. Tarp Antanašės dvaro kaimų valstiečių čia pat atsirado norinčių nusipirkti iš dvarininko dirvonų ir prisidurti prie išperkamos žemės. Už dirvono dešimtinę jie sutiko mokėti po 50 rb ir daugiau. Dvaro savininkui tai reikė, kad valstiečiams dvaro žemė yra gera ir jie nėra vargšai. O tikrinimo komisija dvaro žemę įvertino ketvirtadaliu valstiečių siūlomos kainos [1.3].

E. Römerį paveikė ne tik valstiečių „baisus melas“. Jis stebėjosi pasikeitusia valstiečių elgsena: „tik Jonas Čaplinskis iš Kriugiškio su manimi pasisveikino senuoju papročiu. Ir Justinas Vertibavičius iš Ščiūrų atsiveikino senuoju papročiu. Tai rodė tam tikrą abiejų pilietinę drąsą, nes valstiečiai labai įtariai žiūri į tuos, kurie, kaip anksčiau, su ponu palaiko gerus santykius“ [1.3, 86]. Tačiau dėl to, kas vyko tarp dvaro ir kaimo, jis nieko nekaltino, laikydamas, kad visa ko priežastis yra valdymo sistema.

Kad išperkamos žemės kainų politika akivaizdžiai siekta prispausti „lenkų kilmės“ bajorus, padalyti žemę jų sąskaita ir išvengti rimtesnių ekscesų iš valstiečių pusės, rodo dvaro savininko ir valdininkų derybos dėl žemės pirkimo. Kai Kauno gubernijos Šiaulių apskrities dvarininkas Rudolfas Koscialkovskis, atidalijus Martyniškio dvaro valstiečius, nutarė parduoti valstybės išdui 950 deš. nedarbomos žemės, kad ją padalytų bežemiams valstiečiams, reikėjo nustatyti jos kainą. Dvaro valstiečiams jau buvo išdalyta 1374 deš. dirbamos žemės,

įvertintos išpirkimo mokesčiu 2,06 rb už dešimtinę. Be to, jiems buvo skirta apie 50 deš. ganyklų ir 17 deš. nedirbamos žemės, todėl išpirkimo mokestis sumažėjo iki 1,99 rb už dešimtinę. Likusi dvaro žemė Kauno gubernijos valstiečių reikalų įstaigai neatrodė tokia patraukli, kad nedirbama žemė galėtų pereiti bežemiams valstiečiams be nuostolio išdui, suteikiančiam jiems kreditą. Martyniško dvare beveik pusę likusios žemės sudarė nedirbamas plotas, dvaro miškas tiko malkoms ir netiko statybinei medžiagai. Valdininkams kliuvo ir tai, kad atokiau nuo prekybos kelių išsidėstęs dvaras neturėjo geros žemės ūkio produkcijos realizavimo rinkos, nors dvaras buvo prie pat Kuršo gubernijos sienos, turėjo gerą susisiekimą su Mintauja ir Ryga, o čia pat buvo Žagarė, kurioje vyko mugės. Be to, jie laikė, kad bežemiai valstiečiai neįstengs sumokėti už dešimtinę nedirbamos žemės net 1,5 rb, nors ištroškę žemės jie sutiko ir tiek mokėti. Nors ši kaina buvo laikoma neaukšta, valstiečiai, anot valdininkų, negalėtų išsimokėti izdo suteikiamos paskolos, nes nedirbamai žemei įsisavinti, pasistatyti namą ir ūkinius pastatus, reikėtų suteikti lengvatų, kurios įstatyme nėra numatytos [8]. Vis dėlto R. Koscialkovskio siūlymas parduoti dvarą valdžią sudomino. Šiaulių apskrities taikos tarpininkų suvažiavimo pirmininkas teigė, kad Martyniškyje puikiai įrengta dvaro sodyba, kurioje stovi „gražiausias apskrityje ponų namas“, yra didelis vaismedžių sodas, dirbamose žemėse naudojama 11 laukų sėjomaina, prižiūrėtos ganyklos ir pan. Jis apskaičiavo, kad tokio dvaro žemė, net kartu su nedirbama, kainuoja ne mažiau kaip 2,4 rb už dešimtinę [16, 8–11]. Tačiau valstiečių reikalų valdyba pareiškė, kad Kauno gubernijoje apskritai nėra tokių stambių dvarų (kuriuose valstiečiams buvo atidalyta daugiau kaip 1 000 deš.), kurių žemė būtų verta daugiau kaip 2 rb už dešimtinę. Mat labiau vertinama tik tų dvarų žemė, kuriuose yra geri miškai, puikūs ūkiniai statiniai, pelningos ūkio šakos, geras ariamų ir šienaujamų pievų santykis, arti žemės ūkio produkcijos realizavimo rinka, o Martyniško dvaras šių kriterijų neatitinka [16, 7]. Vis dėlto gubernijos valdžiai dvaras parūpo, jį buvo galima parduoti visą pasiturintiems ar dalimis bežemiams valstiečiams, ir vienu, ir kitų apylinkėse netrūko. Valstiečių reikalų įstaigai ir taikos tarpininkų suvažiavimui buvo pavesta klausimo dėl dvaro pirkimo ir panaudojimo bežemiams nesvarstyti, nes tai nėra šių institucijų kompetencija. Nutarta pasinaudoti tuo, kad savininkas sutiko parduoti dvarą už tą kainą, kurią nustatytų tikrinimo komisija, dvaro kainą numušti, pažadėjus savininkui lengvatinę paskolą, kurios jis prašė, susitarti su vietiniais valstiečiais dėl žemės įsigijimo sąlygų ir, pavykus tai padaryti, rengti medžiagą teikimui aukštesnėms instancijoms dėl šio dvaro pirkimo į valstybės izdą [23].

Vakarų gubernijų dvarininkai negavo kompensacijos, atitinkančios tikrąją žemės vertę. Lėšos už valstiečiams skirtąją žemę nesudarė pakankamo kapitalo dvarų ūkiui įsitraukti į pobaudžiavinius ekonominius santykius. Vis dėlto dalis amžininkų laikė, kad sumažinti žemės kaina ir valstiečių išperkamos žemės mokestis teigiamai veikė dvaro ir kaimo skyrybas. Apie tai savo atsiminimuose rašė Edvardas Voinilovičius, teigęs, jog dėl šių veiksmų valstiečiai įstengė išsipirkti žemę, o dvarininkai buvo priversti skaidyti dvarų žemę į nedidelius sklypus ir juos parduoti. Tokiu būdu susidarė „visada reikalingas“ smulkių žemės savininkų sluoksnis [60].

Sunku pasakyti, kaip stipriai dvaro ir kaimo skyrybas veikė valstiečių paleidimas į laisvę iki reformos paskelbimo, patraukęs baudžiovos panaikinimo tyrėjų dėmesį ir jų vadinamas valstiečių žemės grobimu. Valstiečių skundų dėl „paleidimo“ išliko pakankamai daug, kad būtų galima teigti buvus platesnio masto reiškinių. Dvarininkai, pasinaudoję informacija apie rengiamą baudžiovos panaikinimo reformą, turėjo galimybę sumažinti pretendentų į žemę skaičių. Nekyla abejonių, kad dvaro savininko statusas jiems leido persikirstyti

dvaro žemę ir keisti baudžiauninkų socialinį statusą. Paprastai tai darė dvarininkai, turėję daug baudžiauninkų ir įrašydavę dalį valdinių į miestiečius ar valstybinius valstiečius. Taip pasielgė Panevėžio apskrities Linkaučių dvaro savininkas Valerijonas Zaviša [26] (3). Šeši valstiečiai iš Gringalų, Mairiškių ir Papalčių kaimų skundėsi, kad yra stumiami iš skirtingų sklypų, kurie buvo įtraukti į išpirkimo raštus, mat jiems nežinant savininkas įrašė juos miestiečiais. Tikrinimo komisija, įsitikinusi, kad 1859 m. šie valstiečiai buvo paleisti iš baudžiatvės, vadovavosi vidaus reikalų ministro 1866 m. rugpjūčio 8 d. nurodymu tokiais atvejais žemės neskirti ir valstiečių prašymą atmetė [7]. Panašioje padėtyje atsidūrė trys stambaus Barzdžių dvaro Telšių apskrityje valstiečiai, 1858 m. įsirašę į Varnių valstybinių valstiečių bendruomenę [6; 45]. Vilniaus gubernijos Trakų apskrities Strėvininkų ir Panerių dvarų savininkas Stanislovas Römeris, 1864 m. apskundęs Vilniaus gubernijos valstiečių reikalų valdybos nutarimą skirti dvarų žemę jo paleistiems valstiečiams, įsivėlė į keliolika metų trukusią bylą, rodančią sudėtingą situaciją, kurioje atsidūrė dvaras ir kaimas dėl išankstinių dvarininkų veiksmų.

Dar 1858–1860 m. S. Römeris paleido į laisvę 66 valstiečių šeimas ir suteikė dar septynis atleidimo raštus neįvardytam šeimų skaičiui. Darė tai skubotai, į atleidimo raštus įrašydamas po kelias šeimas, bet raštus apskrities teisme įregistravo ir parūpino valstiečiams leidimus gyventi jo dvaruose. Vėliau valstiečiai jį kaltins, kad paleido juos be žemės, prieš jų norą ir valią, grasinimais ir bausmėmis privertė teisme liudyti sutikimą išeiti į laisvę. Dalį paleistųjų įrašė į valstybinius valstiečius ir jie gavo žemės, dalis virto Trakų miestiečiais, bet liko gyventi senoje vietoje, išsinuomojo žemę pas kaimyninius dvarininkus arba parsisamdė pas ūkininkus. Paskelbus baudžiatvės panaikinimą, paleistieji apskundė S. Römerį valstiečių reikalų valdybai ir 1863 m. rugpjūčio 18 d. valdybos sprendimu grįžo į S. Römerio dvarus. Tačiau išsipirkti žemės jie negavo, nes po ilgų svarstymų įvairiose institucijose buvo nutarta, kad tik teismas gali panaikinti paleidimą į laisvę, grąžinti valstiečiams baudžiauninkų statusą ir tik šiuo atveju jie galėtų pretenduoti į žemę [19]. Dvarininko ir valstiečių konfliktas įsisiūbavo valstiečiams atsisakius mokėti dvarininkui nuomos mokesčių už naudojamą žemę, o dvarininkui pareikalavus iškraustyti skolininkus iš jo žemės ir pasisavinius atsarginius grūdus, supilamus valstiečių nederliaus ir bado atveju. S. Römerio byla su valstiečiais pasiekė kulminaciją, kai valstiečiai pareikalavo kompensuoti jų patirtus nuostolius dėl neteisėto paleidimo į laisvę, nesuteikiamos žemės ir atsarginių grūdų, kurie, jų apskaičiavimu, siekė 17 700 rb sidabru, o dvarininkas per teismą išieškojo nuomos mokesčių, kuriam padengti iš varžytinių buvo parduoti valstiečių gyvuliai. S. Römerio siūlymo susitarti geru – mainais už sumokėtą žemės nuomą skirti sklypus išpirkimui – valstiečiai nepriėmė [17]. Dvarininko ir valstiečių bylą, strigusią dėl daugybės formalumų ir skirtingų įstatymų interpretacijų, galiausiai išsprendė Kaimo gyventojų padėties sutvarkymo vyriausiasis komitetas. Suprantama, valstiečiai jokios piniginės kompensacijos už grūdus ar patirtus nuostolius negavo ir šio klausimo neeskalavo. Galiausiai, jų pagrindinis tikslas buvo nuosava žemė ir jie šį tikslą pasiekė, kai Vyriausiasis komitetas 1874 m. kovo 4 d. nutarė, kad S. Römeris, atleisdamas valstiečius be žemės, pažeidė įstatymus. S. Römeriui teko paklusti imperatoriaus patvirtintam sprendimui ir 49 šeimoms, kurios naudojosi dvaro žeme, leisti ją išpirkti, nors ir toliau teigė, kad valstiečiai savinasi žemės daugiau, nei jiems priklausytų. Bet jis protestavo, kad žemę gautų dar 11 jo paleistųjų į laisvę šeimų, nesinaudojusių žeme iki baudžiatvės panaikinimo, ir reikalavo gerbti jo nuosavybę [3].

(3) XX a. pradžioje Valerijono Zavišos Linkaučių dvaras sudarė 1272 deš. žemės.

Apsiginti nuo pretendentų į žemę sunkiai sekėsi smulkiems dvarininkams. Nedidelių dvarų ar palivarkų inventoriai kartais buvo formalūs, prievoliniai valstiečių santykiai su dvaru kito, ir tai priklausė nuo jų poreikio ar ūkinių metų. Taip Požaičių (Nabulių) palivarko Šiaulių apskrityje savininkas Aleksandras Moras aštuonerius metus įrodinėjo valstiečių Kazimiero Garelio ir Tomo Statkaus reikalavimų skirti jiems žemę nepagrįstumą. A. Morui po tėvo palikimo dalybų su broliais atiteko 60 deš. palivarkas, kuriame nebuvo valstiečių skirtinių sklypų. Abu valstiečiai tėvo dvare nuolatos neūkininkavo, buvo amatininkai ar bernavo, panašiai kaip ir jų tėvai, pririšti prie dar nepadalyto Morų dvaro. 1865 m. Šiaulių apskrities tikrinimo komisija nutarė, kad jie neturi teisės į skirtinį sklypą. Komisijos sprendimą valstiečiai apskundė Kauno gubernijos valstiečių reikalų įstaigai, gubernatoriui ir aukštesnėms instancijoms, teigdami, jog pusiniai sklypai (5 deš.) Nabulių žemėje priklausė jų tėvams ir protėviams nuo neatmenamų laikų, už ją mokėjo činšą ir atliko prievoles, kad savininkas juos buvo nuvaręs nuo žemės, bet vėl apgyvendino, todėl jie turi teisę išsipirkti tą žemę lygiomis teisėmis su kitais valstiečiais. Valstiečių reformą vykdančių institucijų sprendimai dėl klausimo, ar palivarko žemėje gyvenę amatininkai, naudojęsi dvaro inventoriumi ir atlygiu už darbą, keitėsi kelis kartus, tačiau T. Statkus ir K. Garelis žemės negavo [18].

Panašiai buvo elgiamasi su valstiečiais, perkeltais į kitą dvarą. Petro ir Tado Brinkų senelis ir tėvas buvo Šiaulių apskrities Vismantų dvaro savininko baudžiauninkai. Kai savininkas šią valdą pardavė ir Panevėžio apskrityje nusipirko Nevėžninkų dvarą, čia perkėlė brolius Brinkus, davė tuščios žemės, kurioje jie pasistatė trobą. Nevėžninkus įsigijęs Jaroslavas Ciškevičius šiuos valstiečius nuo žemės nuvarė. Tikrinimo komisija juos grąžino į tą patį kaimą, savininkas davė jiems tuščią žemę, kurią jie įdirbo ir pasistatė kitą trobą. Tuomet savininkas šią žemę išnuomojo ir liepė broliams išeiti iš dvaro. Jis taip pat atsisakė duoti žemės Nevėžninkų valstiečiui Motiejui Jakševičiui. Šioje istorijoje svarbu buvo tai, kad dvaras buvo nedidelis ir negalėjo aprūpinti žeme visų jo gyventojų. Dvarui priklausė 12 ūkininkų, iš kurių 6 buvo bežemiai, ir jame dirbo 6 bernai. Žemę, daugiau kaip 57 deš., gavo visi ūkininkai, taip pat ir bežemiai. Dvarininkas jiems skyrė dar 2 dešimtines žemės, už kurią nereikėjo eiti prievolių, ir suteikė servituto teisę. Kauno gubernijos valstiečių reikalų įstaiga prašytojų brolių Brinkų ir M. Jakševičiaus teisės į skirtinį sklypą nepripažino [14].

Tačiau dvaro ir kaimo skyrybose valstiečiai nebuvo nuskriausti. Reformos eigą tyrinėję istorikai sutaria, kad Vakarų gubernijų valstiečiams iš dvarų buvo atrėžta žemės ne mažiau, nei jiems buvo skirta pagal dvarų inventorius, iš dvarininkų valdų taip pat jos buvo atrėžta bežemiams [53, 241]. Nėra pagrindo teigti, kad stambesnių dvarų valstiečiai negaudavo tos žemės, kurią jie laikė savo „tėvonija“ nuo neatmenamų laikų. Vilniaus apskrities Giedraičių dvaro savininkas Konstantinas Komaras 1866 m. Vidaus reikalų ministerijai skundėsi dėl sudaryto ir patvirtinto žemės išpirkimo rašto, teigdamas, jog valstiečiams buvo atrėžta per daug geros žemės. Martyniškių kaimo bendruomenės valstiečiai, iš viso 28 žmonės, pareiškė, kad tikrinimo komisija veikė nešališkai ir sąžiningai, teisingai atskirdama dvaro ir kaimo žemes. Jie tvarkingai mokėjo išpirkimo mokesčius ir sunerimo, kai dvare pasirodė matininkas, atsiųstas iš naujo išmatuoti žemę pagal K. Komaro skundą. Valstiečiai kreipėsi į Valstiečių reikalų valdybą, kuri jų skundą perdavė nagrinėti taikos tarpininkų suvažiavimui. Vietinis taikos tarpininkas juos išplūdo, tad jie įteikė prašymą Vilniaus generalgubernatoriui Eduardui Baranovui, nuolankiai prašydami nekeisti tikrinimo komisijos išvadų, bet sprendimo nepakeitė [22]. Reformą vykdančios institucijos atmetė Panevėžio apskrities Daukšynės dvaro savininkės baronienės Tumeldos von Engelgardt skundą dėl valstiečiams nepagrįstai atrėžtos dvaro žemės, patenkino valstiečių reikalavimą padidinti jų išperkamą plotą [43].

Bajorai žemvaldžiai kasdienybę virtusią dvaro ir kaimo kovą dėl žemės laikė nevaržomu privačios nuosavybės teisių pažeidimu. E. Römeris bejėgiškai stebėjo, kaip taikos tarpininkas Lyšinas ir tarpininkų suvažiavimas, nekreipdami dėmesio į jo prašymus pataisyti išpirkimo raštą, atidavė valstiečiui Vertibiškio palivarką ir leido aplinkinių kaimų valstiečiams ganyti miško plote, kuris seniai buvo iškirstas, išartas ir užstatytas. Maža to, nuo Antanašės dvaro žemių atrėžė sklypus 14 bežemių bernų, tarnavusių Kriaunų dvare, kuris buvo priverstinai parduotas kaip sūnaus Alfredo nuosavybė. Kauno gubernijos valstiečių reikalų įstaiga tik sutiko pakelti žemės išpirkimo mokestį nuo 1,0 iki 1,65 rb, bet nei žemės, nei palivarko negrąžino. Pažįstamas valdininkas jį ramino, kad turės dėl ko skųstis vidaus reikalų ministru ir gal ką laimės [2].

E. Römeris, dalyvavęs komitete, rengusiam siūlymus panaikinti baudžiąvą, iki sukilimo buvęs taikos tarpininku, negalėjo atsistebėti, kaip „išsižeidusi valdžia“ iškraipė „tauriausią moralinį tikslą“ išlaisvinti valstiečius vien siekdama atkeršyti bajorams už sukilimą. Jis rašė, kad valstiečių luomas buvo prikeliamas bajorų žemvaldžių sąskaita, o prasigėrusi liaudis „mirtinai nuodijo savo dvasią, apsirijusi gausių Dievo dovanų, dalijamų niekšų rankomis“ [1.2]. Dvarininko asmeniniuose užrašuose išsakytos emocijos atspindėjo bendras bajorų žemvaldžių pobaudžiavines nuotaikas. Reforma jie nusivylė, o atsirandantis naujas žemės savininkas griovė tradicinius dvaro ir kaimo santykius.

DVARO IR KAIMO KONFLIKTAS

Žemės išpirkimo aktų patvirtinimas, jos atribojimas nereiškė dvaro ir kaimo konfliktų pabaigos. Vykdydama baudžios panaikinimo reformą Šiaurės vakarų gubernijose valdžia skubėjo atskirti valstiečius nuo „lenkų kilmės“ dvarininkų ir darė klaidų. Apie tai rašė Vilniaus generalgubernatorius Aleksandras Potapovas, atkreipdamas aukštųjų valdininkų Sankt Peterburge dėmesį, kad žemės reformą vykdančios institucijos skirtingai supranta ir taiko 1869 m. kovo 26 d. nuostatų punktą dėl papildomų žemės išpirkimo raštų, tokiu būdu sudaromos prielaidos nesibaigiančioms apeliacijoms, skundams ir bylinėjimuisi dėl žemės. Taikos tarpininkai ir valstiečių reikalų valdybos ėmėsi svarstyti skundus dėl galutinai patvirtintų žemės išpirkimo raštų paaiškėjus, kad juose nurodytas žemės kiekis nesutampa su valstiečių faktiškai disponuojamu žemės kiekiu. Reiškiny s igijo platų mastą, nors nuostatai leido daryti pakeitimus išpirkimo raštuose tik išskirtiniais atvejais ir tik su generalgubernatoriaus žinia [29]. Siekdamas užkirsti kelią naujiems dvaro ir kaimo konfliktams ir greičiau baigti žemės atribojimą Kaimo padėties sutvarkymo vyriausiasis komitetas, pasikvietęs A. Potapovą, apsvartė klausimą dėl išpirkimo aktų galiojimo (*о силе выкупных актов*). Buvo nutarta Šiaurės vakarų gubernijose žemės išpirkimo akto nelaikyti teisiniu dokumentu, galutinai nustatančiu valstiečių žemės nuosavybės apimtį, nes šiaip ar taip išpirkimo raštuose nurodytas valstiečių žemės plotas nesutapo su baudžios laikais jų turėta žeme. Laikantis išpirkimo raštų tektų nurėžti valstiečių faktiškai naudojamą žemę, o tai sukeltų valstiečių nepasitenkinimą. Todėl teisiniu požiūriu galiojo tik išpirkimo rašte įrašyta žemės išpirkimo suma ir valstiečiams nustatytas žemės išpirkimo mokestis. Nutarta valstiečiams palikti tą žemę, kuria jie, kaip rašė biurokratai, „faktiškai naudojosi“, kol vyko reforma, ir ją laikė savo nuosavybe, o kiekvieną konkretų ginčą palikti spręsti Vyriausiajam komitetui [29, 199–209].

Šis sprendimas tik paaštrino įtemptus dvaro ir kaimo santykius. Paprastai dvarininkas ir valstietis skirtingai suprato sąvoką „faktiškai naudojimas“ ir reiškė teises į ginčytiną nuosavybę. Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijoje išliko daugybė bylų, rodančių, kad

aistros dėl žemės nerimo ilgai po to, kai įvyko dvaro ir kaimo skyrybos. Bajorų žemvaldžių ir ūkininkų valstiečių konfliktai nesiliovė net esant abipusiam susitarimui dėl apsieitimo sklypais, naudojimusi mišku, ganykla, ežeru ar keliu. Dvaro ir kaimo nesusikalbėjimas virto pobaudžiavinių agrarinių santykių kasdienybe. Tačiau būtina pabrėžti, kad didesnė įtampa tvyrojo tarp stambių dvarų ir nuo jų atsiskyrusio kaimo. Rečiau į konfliktą su valstiečiais įsiveldavo vidutiniai dvarininkai, o smulkūs bajorai žemvaldžiai su valstiečiais dėl žemės bylinėjosi teismuose kaip su sau lygiais žemės savininkais.

Naudodamiesi neaiškia teisine situacija, netinkamai sudarytais žemės dokumentais stambūs dvarininkai visaip bandė atsiimti žemę – net ir tais atvejais, kai įstatymas buvo valstiečių pusėje. Sudarant grafo Jono Tiškevičiaus Arnionių dvaro Vilniaus apskrityje išpirkimo raštus penkiolika valstiečių tikrinimo komisijai pareiškė sutinką išsipirkti ne po 23 deš. žemės, kurios jiems priklausė pagal inventorių, bet po 20 deš. su sąlyga, kad likusį plotą – po 3 deš. vienam kiemui – jie pasiims šienaujama pieva toliau nuo namų. Tai buvo užfiksuota išpirkimo rašte, kurį pasirašė valstiečių įgaliotas asmuo. Tačiau prie rašto pridėtame plane buvo pažymėti 23 deš. sklypai, kuriais valstiečiai naudojosi, nepaisydami susitarimo. 1868 m. Arnionis įsigijo Kristijonas fon Vermanas, ir jo įgaliotinis pareikalavo, kad valstiečiai atiduotų 45 deš. žemės, kuria jie naudojasi neteisėtai, nes buvo jos atsisakę. Savininko vardu jis sutiko „atsiimti“ mažesnę plotą ir nereikalauti, kad valstiečiai sumokėtų už penkerius metus „neteisėtai“ naudojamą žemę, bet su sąlyga, kad šis plotas būtų atrežtas šalia dvaro – tarp ežero ir tvenkinio, iš abiejų pusių bevardžio upelio. Kitaip tariant, šios žemės reikėjo suformuoti dvaro kraštovaizdžiui. Valstiečiai teigė, kad jie ketino išsipirkti visą jiems priklausančią žemę, bet jeigu bus nutarta jų žemę paimti, prašė nurėžti nuo jos du gabalus ant ežero kranto, nes ją nepatogu dirbti. Savininko įgaliotinis prigrasino, kad jiems nesutikus su jo sąlygomis, iš valstiečių bus paimta ariama žemė ir pareikalauta sumokėti už naudojamą svertima nuosavybe. Dvarininko ir valstiečių bylą nagrinėjo visos instancijos – taikos tarpininkas, tarpininkų suvažiavimas, Vilniaus gubernijos valstiečių reikalų valdyba, Vidaus reikalų ministerija ir Vilniaus generalgubernatorius. Visos instancijos skirtingai taikė įstatymus ir priėmė skirtingus sprendimus, kuriuos abi pusės nuolat skundė, kol galiausiai buvo nutarta, kad žemė turi likti valstiečiams, nes taip užfiksuota išpirkimo akte, kuris yra patvirtintas ir nėra reikalo jį keisti. Šių 45 deš. nepavyko atsiimti ir J. Tiškevičiui, išsipirkusiam Arnionis, kai gavo imperatoriaus leidimą susigrąžinti buvusius savo dvarus [31].

Vilniaus gubernijos Ašmenos apskrities Geranainių dvaro savininkas grafas Ignatas-Karolis Korvinas-Milevskis pasiekė, kad valstiečiams neatitektų tikrinimo komisijos jiems priskirtų 311 deš. ir 120 kv. sieksnių dirvonų, tinkamų žemdirbystei. I. K. Korvino-Milevskio užtarėjai vidaus reikalų ministro taryboje 1874 m. pasiūlė Vilniaus gubernijos valstiečių reikalų valdybai pripažinti dirvonus dvarininko nuosavybe. Valdyba dėl užsitęsios biurokratinės ir teisinės procedūros aštuonerius metus delsė priimti galutinį sprendimą, kuriuo teko pakeisti dar 1869 m. patvirtintą išpirkimo raštą, pagal kurį septynių kaimų ir viensėdžio valstiečiams turėjo atitekti apie 1 600 deš. žemės, iš jų 1 315 deš., tinkamų žemdirbystei. Kol valstiečių reformą vykdančios institucijos svarstė dvarininko ir valstiečių skundus, aiškinosi situaciją, valstiečiai ginčijamus dirvonus pavertė arimais ir šienaujamomis pievomis, taip pat sumokėjo už juos išpirkimo mokesčius. Tiesa, kai I. K. Korvinas-Milevskis atsiėmė ginčytinus dirvonus, žemės išpirkimo mokesčiai buvo apskaičiuotas iš naujo [37; 38]. Tačiau šiuo sprendimu dvaro ir kaimo konfliktas neišsismė. I. K. Korvinas-Milevskis 1883 m. prisiteisė iš valstiečių apie 3 000 rb už naudojamą jo nuosavybe per

tą laiką, kol buvo sprendžiamas 311 deš. savininko klausimas. Valstiečių pasipriešinimas teismo sprendimo vykdymui peraugo į smurtą – visuose kaimuose teismo vykdytojus ir dvarininko įgaliotinius, atvykusius aprašyti valstiečių turtą, pasitiko basliais apsiginklavę valstiečiai ir apdaužė neprašytus svečius. Kazokų įsikišimo tuokart neprireikė, tačiau buvo suimta grupė valstiečių ir pradėtas ikiteisminis tyrimas. Buvę Geranainių dvaro valstiečiai taip pat atsisakė priimti pranešimus apie sprendimą grąžinti dvarininkui ginčijamas dešimtines, pareiškė sykių skirtosios žemės neatiduosią ir mokėsia už ją anksčiau nustatytus mokesčius. Valstiečių „pyktis“ buvo nuslopintas, leidus jiems pateikti prašymą imperatoriui dėl atimtos žemės grąžinimo, tačiau jų prašymas nebuvo patenkintas. Apie tai valstiečiams pranešusio valdininko atskiriems pavedimams A. Siubiljos užduotis – neleisti išsipliekti naujiems neramumas – buvo sėkmingai įvykdyta. Jam pavyko pasiekti kompromisą tarp dvaro ir kaimo, paaiškinus valstiečiams, kad jiems reikalingas dešimtines jie gali išsinuomotuoti, kad jų permokėti mokesčiai bus įskaityti atliekant mokėjimus ateityje. Čia pat su dvarininku buvo sudarytos žemės nuomos sutartys, valstiečiai sumokėjo nuomą už metus į priekį, o dvarininkas atsisakė išieškoti iš jų priteistus pinigus [40].

Dvaro ir kaimo susidūrimas dėl valstiečiams nesuteiktos žemės, kurią jie laikė savo teisėta nuosavybe, kartais įgydavo dramatišką pobūdį, pvz., Kauno apskrities Raudonės dvaro ir Pupkaimio kaimo konfliktas, aprašytas istoriografijoje [51, 72, 246]. Šio kaimo valstiečiai, negavę jų geidžiamos apyrubės, kur ganė gyvulius, 1881 m. spalio mėn. sutrukdė dvarininkės pasiūstiemis darbininkams suarti apyrubės žemę ir iškirsti mišką. Apsiginklavę lazdomis vyrai ir moterys sumušė darbininkus, grasino atvykusiems pareigūnams ir pareiškė neleisiant suarti jų žemės, kol negaus atsakymo į imperatoriui pateiktą skundą. Neramumai truko iki gruodžio mėnesio. Valstiečiams sudrausminti buvo panaudotos pėstininkų kuopos, apsisostojusios kaime ilgesnį laiką. Tik atvykus kariuomenei valstiečiai susitarė su dvarininke dėl apsikeitimo žemės sklypais ir pasirašė sutartį, suprantama, apyrubė liko dvarininkei. Gruodžio pabaigoje kariuomenė buvo pasiūsta į tos pačios dvarininkės Pramedžiavos dvarą, į kurio mišką pretendavo valstiečiai ir neleido kirsti dvarininkės parduotų medžių. Tik kariuomenės akivaizdoje valstiečiai sutiko paklusti valdžios sprendimams dėl žemės dalybų, prašydami panaikinti prorėžius, o dvarininkė kiekvienam ūkininkui nemokamai skyrė po 0,5 deš. žemės [39].

Miškas buvo dažna dvaro ir kaimo konflikto priežastis. Dvaras sunkiai skyrėsi su mišku, kuris sudarė svarbų žemvaldžių pajamų šaltinį. Neprivalėjo juo dalytis su kaimu, tačiau valstiečiams buvo suteikta teisė į miško medžiagą statybai ir kurui, jeigu ta sąlyga buvo įrašyta 1847 m. inventoriuje. Lydos apskrities Rodūnės valsčiaus valstiečiai su taikos tarpininko ir policijos pagalba iškirto Gorodenkos dvaro savininko Liudviko Kobylinskio prekinį mišką vien dėl to, kad jis kelerius metus netesėjo pažado duoti statybinio miško valstiečiams, kurių trobos buvo apgriuvę. Tiesa, taikos tarpininkas į remtinų valstiečių sąrašą įtraukė ir gerų trobų savininkus, sukeldamas dvarininko protestą. Liko neišgirstas nei jo prašymas sustabdyti miško kirtimą, nei skundas, kad taikos tarpininkas nepagrįstai skyrė valstiečiams jo dvaro dykynes, žemę po smukle ir malūną, leido ganyti gyvulius dvaro laukuose, nors tikrinimo komisijos sprendimas buvęs kitoks. Reformos vykdytojai teigė, kad dvarininkas buvo taip nuskurdinęs valstiečius, kad privalėjo atlyginti žalą [34; 35].

Valstiečiai teisės į mišką apskritai neturėjo, išskyrus teisę ganyti gyvulius ir šienauti miške, o šiose ganyklose ir pievose išsikirsti malkoms krūmus ir smulkius medžius. Tačiau dvarui priklausė valstiečiams skirtuose plotuose augęs prekinis ir statybinis miškas. Valstiečiai nustatytą ribą nepaisė, nepaliaujamai kirto dvarininkų miškus, nusikirsdavo ne

tik malkoms, bet ir statybai. Dvarų savininkai visaip kovojo su savavališkais kirtėjais, nusiteikusiai itin ryžtingai, nes tai, kad jiems nesuteikta miško, laikė didžiausia neteisybe. Dvarininkai samdė miško sargus ir pagautus nusikaltimo vietoje traukė į teismą. Į bandymus atvirai pažaboti nelegalius kirtėjus valstiečiai reagavo sutelktai ir agresyviai, nes kitų priemonių, tiesą sakant, jie neturėjo. Antai 1875 m. pradžioje gubernijos valdžią ant kojų sukėlė Telšių apskrities stambių dvarų valstiečiai. Įvykiai grafo Juozapo Tiškevičiaus Grūšlaukės dvare ir grafo Vladislavo Pliaterio Šateikių dvare rodo, kad valstiečių teisių į mišką apribojimas dvarą ir kaimą pavertė nuolatinės nesantaikos židiniais.

Grūšlaukės dvaro kaimų valstiečius, kertančius dvaro mišką, aptiko girininkai ir miško sargyba. Valstiečiai išsislapstė, o sargyba pakrautus mišku vežimus gabeno į dvarą. Pakeliui juos basliais ir pistoletu ginkluoti pasitiko valstiečiai – šaltiniai mini apie 100 žmonių. Sumušę miško sargus vežimus atėmė. Aistros išplieskė, kai dvaro tarnautojai atsisakė konfliktą išspręsti geruoju, girininkus surišo ir laikė užrakintus valsčiaus valdyboje, bet vėliau paleido. Nepavykus susitarti vieną girininką vėl suėmė ir nugabeno į Salantus pas tūkstantininką, matyt, tikėdamiesi išspręsti konfliktą su jo pagalba. Incidento metu girininkai pasigedo pinigų ir auksinio laikrodžio. Įvykį tyrė vietos policija ir teismo tardytojas, aktyviausi jo dalyviai buvo suimti, o atsakingi už tvarką valsčiuje dešimtininkas ir seniūnas buvo atleisti iš tarnybos. Tų pačių metų pradžioje Šateikių dvaro savininkas skundėsi Kauno gubernatoriui, kad valstiečiai jo darbininkams neleidžia kirsti miško, augančio valstiečių žemėje. Į dvarą atvykęs apskrities policijos viršininkas ir policijos tarnautojai susirinkusiems septynių kaimų valstiečiams (iš 148 ūkininkų atvyko tik 100) paaiškino, kad į ginčijamą mišką jie neturi teisės, ir liepė atvykti į vietą, kur dvaro pasamdyti darbininkai jau kirto mišką. Ten juos pasitiko ūkininkų samdiniai, moterys ir vaikai, trukdantys darbininkams išvežti nukirstą mišką. Prie jų prisidėjo ūkininkai, privertę pareigūnus pasitraukti. Panašiai elgėsi grafo Šuazelio de Gufjė Platelių dvaro valstiečiai. Gubernijos valdžiai dvaro ir kaimo susidūrimai reiškė tvarkos pažeidimą. Kauno gubernatorius P. Bazilevskis buvo nusiteikęs pasiųsti į apskritį porą šimtų kazokų padėčiai suvaldyti, bet jų neprireikė [44]. Iki galo nesutvarkyti dvaro ir kaimo formalūs santykiai vertė dvarą gyventi įsitempus, ginti privačią nuosavybę, kurios reikšmę ir prasmę suprato kitaip, nei iš baudžios išėjęs valstietis. Kaimynystėje savo pasaulį kūrė naujas žemvaldys, pasirengęs, kaip mokėjo, pasiimti tai, kas jam priklausė „pagal teisybę“.

IŠVADOS

Teiginys, kad baudžios panaikinimas Vakarų gubernijose vyko kitaip nei Rusijos gubernijose yra nekvestionuojama istoriografijos aksioma. Imperijos valdžia, vadovaudamasi politiniais motyvais, radikalai pakeitė reformos principą, paaukodama ekonominę ir socialinę jos racionalumą. Siekis prispausti „lenkų kilmės“ bajorus, naujos socialinės atramos paieškos sukilimo apimtame krašte vertė ją žengti jai pačiai netikėtą žingsnį. Paskelbusi buvusius baudžiauninkus žemės savininkais, išplėtusi naujų savininkų socialinę bazę, sumažinusi dvarininkų įtaką reformos eigai žemės dalybose ji suteikė valstiečiams lygias teises su buvusiais ponais ir sugniuždė „lenkų kilmės“ bajorus. Vakarų gubernijose valdžia skubėjo vykdyti reformą, jau 8-ojo dešimtmečio pabaigoje turėjo sudėliotus dvaro ir buvusių baudžiauninkų atskyrimo principus, bet įgyvendindama reformą darė klaidų. Vengdama aštrinti kaimo ir dvaro santykius valdžia neatliko ekonomiškai racionalių veiksmų, kurie ateityje palengvintų dvaro ir kaimo ūkininkavimo sąlygas, nors į tai nukreipti projektai buvo svarstyti. Todėl pobaudžiavinio dvaro ir kaimo sugyvenimui trukdė iki galo neišspręsti žemių atribojimo, prorėžių, servitutų ir kiti klausimai.

Baudžiamos panaikinimo reforma dėl biurokratinių procedūrų vyko lėtai ir per ilgai, o jos sąlygos netenkino nė vienos suinteresuotos pusės. Dvaro ir kaimo atsiskyrimas vyko represijų ir sankcijų, taikytų „lenkų kilmės“ bajorams, sąlygomis. Bajorai žemvaldžiai liko nušalinti nuo reformos įgyvendinimo, jų vardu teikiami reti siūlymai didesnės reikšmės neturėjo. Žemės dalybose bajorija faktiškai atsidūrė toje pačioje situacijoje, kaip ir jų buvę baudžiauninkai, kuriems buvo suteikta daugiau teisių, nei numatė reformos kūrėjai. Imperijos valdžia, prisiėmusi arbitro vaidmenį, siūlė jiems tuos pačius konflikto sprendimo būdus – naudotis teise į apeliaciją. Tačiau susirėmę dėl žemės dvaras ir kaimas dažnai naudojo kitas priemones: dvarininkai apėjo įstatymus, o valstiečiai panaudojo fizinę jėgą ir kolektyvinį solidarumą. Dvaro ir kaimo elgsena žemės dalybose rodė, kad agrarinėje visuomenėje brendo socialinis konfliktas. Jo apraiškos buvo labiau pastebimos stambiuose dvaruose, vidutiniai ir smulkūs bajorai žemvaldžiai ryškesnių jo pasekmių nepajuto.

Dvaro ir kaimo susitarimo idėja žlugo dėl skirtingų interesų, nelygios bajorų žemvaldžių ir dvarų valstiečių socialinės, ekonominės bei kultūrinės padėties, skirtingo įsivaizdavimo apie teisę ir teisingumą, galiausiai – imperijos politikos valstiečių aprūpinimo žeme klausimu ir ilgai trukusių žemės dalybų.

Gauta 2014 04 07
Priimta 2014 09 08

Šaltiniai ir literatūra

- [1] Dzienniki Edwarda Römery z lat 1855–1872. T. 12, 1867. *Biblioteka Narodowa w Warszawie Dział Rękopisów* (toliau – Rps BN), IV. 8724, l. 84v, 1867 m. rugsėjo 2 d. įrašas.
- [1.1] l. 85–85v, 1867 m. rugsėjo 2 ir 4 d. įrašai.
- [1.2.] l. 106, 1867 m. spalio 26 d. įrašas.
- [1.3] l. 112v, 1867 m. lapkričio 10 d. įrašas.
- [2] Dzienniki Edwarda Römery z lat 1855–1872. T. 15, 1871. Rps BN, IV. 8724, l. 77v, 1871 m. rugsėjo mėn. įrašas; T. 16, 1872, l. 40–40v, 107v, 1872 m. vasario 16 d. ir spalio 28 d. įrašai.
- [3] Išrašo iš Kaimo gyventojų padėties sutvarkymo vyriausiojo komiteto 1874 m. kovo 4 d. žurnalo kopija. *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – LVIA), f. 378, Bs. 1864, b. 2382, l. 315–317v.
- [4] K. Kaufmano nedatuoto rašto vidaus reikalų ministrui juodraštis. LVIA, f. 378, Bs. 1863, b. 1829, l. 46–49v.
- [5] K. Kaufmano 1867 m. sausio mėn. laiško P. Valujevui juodraštis. LVIA, f. 378, Bs. 1863, b. 1836, l. 163–164.
- [6] Kauno gubernatoriaus 1868 m. sausio 15 d. raštas Laikinajai valstiečių reikalų komisijai prie generalgubernatoriaus. LVIA, f. 378, Bs. 1867, b. 2002, l. 16–17.
- [7] Kauno gubernatoriaus 1869 m. kovo 24 d. raštas Laikinajai valstiečių reikalų komisijai prie generalgubernatoriaus. LVIA, f. 378, Bs. 1867, b. 2002, l. 6–6v.
- [8] Kauno gubernijos valstiečių reikalų valdybos 1866 m. sausio 25 d. nutarimo kopija. LVIA, f. 378, Bs. 1865, b. 2111, l. 4–7.
- [9] Kauno gubernijos valstiečių reikalų valdybos 1871 m. gegužės 21 d. žurnalas. LVIA, f. 378, Bs. 1867, b. 2002, l. 71–72, 74.
- [10] Laikinosios valstiečių reikalų komisijos prie Vilniaus generalgubernatoriaus 1865 m. sausio 13–15 d. posėdžių protokolas. LVIA, f. 378, Bs. 1863, b. 1829, l. 17–24 v.
- [11] Laikinosios valstiečių reikalų komisijos prie Vilniaus generalgubernatoriaus 1865 m. sausio 17 d. posėdžio protokolas. LVIA, f. 378, Bs. 1863, b. 1829, l. 25–29.
- [12] M. Muravjovo 1863 m. rugpjūčio 21 d. laiškas P. Valujevui. LVIA, f. 378, Bs. 1863, b. 1836,

- l. 71 (byloje supainioti lapai, pirmas laiško lapas įrištas atskirai nuo teksto, kuris yra bylos pradžioje, l. 2–5).
- [13] M. Muravjovo 1865 m. vasario mėn. raportas Valdančiajam Senatui. *LVIA*, f. 378, Bs. 1863, b. 889, l. 33–34.
- [14] Petro ir Tado Brinkų bei Motiejaus Jakševičiaus 1867 m. gruodžio 23 d. prašymas Vilniaus generalgubernatoriui E. Baranovui ir valstiečių liudijimas. *LVIA*, f. 378, Bs. 1867, b. 2002, l. 32–34.
- [15] Stanislovo Rōmerio įgaliotinio grafo J. Liubeneckio 1876 m. vasario 12 d. prašymas Vilniaus generalgubernatoriui P. Albedinskiui. *LVIA*, f. 378, Bs. 1864, b. 2382, l. 336–338.
- [16] Šiaulių apskrities taikos tarpininkų suvažiavimo pirmininko Riuminio 1865 m. gruodžio 5 d. teikimas Kauno gubernijos valstiečių reikalų valdybai. *LVIA*, f. 378, Bs. 865, b. 111, l. 8–11.
- [17] Trakų apskrities Baltamiškio kaimo valstiečių 1872 m. vasario 21 d. skundas Vilniaus generalgubernatoriui. *LVIA*, f. 378, Bs. 1864, b. 2382, l. 211–212v.
- [18] Valstiečių Tomo Statkaus ir Kazimiero Garelio byla su Požaičių dvarininku Aleksandru Moru dėl žemės. 1861–1874. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 201, b. 322, l. 16v, 35, 61, 107, 119.
- [19] Vidaus reikalų ministerijos 1865 m. gegužės 31 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui. *LVIA*, f. 378, Bs. 1864, b. 2382, l. 7–12 v.
- [20] Vidaus reikalų ministerijos 1866 m. lapkričio 12 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui. *LVIA*, f. 378, Bs. 1863, b. 1829, l. 37–38.
- [21] Vidaus reikalų ministerijos 1866 m. gruodžio 10 d. raštas K. Kaufmanui. *LVIA*, f. 378, Bs. 1863, b. 1836, l. 159–160.
- [22] Vilniaus apskrities Giedraičių valsčiaus Martyniškių kaimo bendruomenės ūkininkų 1867 m. lapkričio 20 d. prašymas E. Baranovui. *LVIA*, f. 378, Bs. 1867, b. 2014, l. 3–3v.
- [23] Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos rašto Kauno gubernatoriui juodraštis. *LVIA*, f. 378, Bs. 1865, b. 2111, l. 13–14 v.
- [24] Vilniaus gubernijos žandarų valdybos viršininko A. Losevo 1870 m. vasario 15 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui A. Potapovui. *LVIA*, f. 378, Bs. 1867, b. 1971, l. 65–69 v.
- [25] Алфавитный список дворян Лидского уезда, владеющих не менее 500 десятин земли. *LVIA*, f. 378, Bs. 1900, b. 341, l. 187v–188.
- [26] Ведомость землевладельцам русской национальности Поневежского уезда, имеющим не менее 500 десятин земли. *LVIA*, f. 378, Bs. 1900, b. 341, l. 26.
- [29] Выписка из журнала Главного комитета об устройстве сельского состояния 27 октября, 10 и 17 ноября 1869 г. *LVIA*, f. 378, Bs. 1863, l. 196–198.
- [30] Выписка из журнала Соединенного присутствия Главного комитета об устройстве сельского состояния и Западного Комитета, 21 мая 1864 г. за №. 15. *LVIA*, f. 378, Bs. 1863, b. 1836, l. 54–57v, 63v.
- [31] Доклад по делу об отрезке от крестьян деревни Оряны Виленского уезда 45 дес. земли по 3 отделению 27 октября 1875 г. *LVIA*, f. 378, Bs. 1875, b. 1238, l. 20–38v.
- [32] Заметки о некоторых сельскохозяйственных обстоятельствах в Поневежском уезде Ковенской губернии, преимущественно в отношении тех результатов, которые возникли для Западных губерний вследствие постановлений, определенных на съезде мировых посредников того уезда. *LVIA*, f. 378, Bs. 1865, b. 2090.
- [33] Записка, содержащая в себе соображения Министра Внутренних дел, изложенная в представлении его в Главный комитет об устройстве сельского состояния от 17 декабря 1863 г. за №. 17648 об исправлении уставных грамот и наделении землей крестьян, лишенных участков. *LVIA*, f. 378, Bs. 1863, b. 1836, l. 30–34.

- [34] Копия из журнального постановления Виленского губернского по крестьянским делам присутствия, состоявшегося 8 марта 1867 г. *LVIA*, f. 378, Bs. 1865, b. 2148, l. 16–43.
- [35] Копия из журнального постановления Виленского губернского по крестьянским делам присутствия, состоявшегося 7 июня 1869 г. *LVIA*, f. 378, Bs. 1865, b. 2148, l. 57–61.
- [36] Копия постановления Виленского по крестьянским делам присутствия 1 июля 1870 г. состоявшегося. *LVIA*, f. 378, Bs. 1867, b. 1971, l. 76–91.
- [37] Копия постановления Виленского губернского по крестьянским делам присутствия 12 сентября 1881 г. состоявшегося. *LVIA*, f. 378, Bs. 1881, b. 526, l. 11–23v.
- [38] Копия постановления Виленского губернского по крестьянским делам присутствия 27 февраля 1882 г. состоявшегося. *LVIA*, f. 378, Bs. 1881, b. 526, l. 39–43v.
- [39] О беспорядках, произведенных крестьянами дер. Пупкайме Ковенской губернии. *LVIA*, f. 378, Bs. 1881, b. 551, l. 1–3, 35–38, 40–42.
- [40] О сопротивлении, оказанном крестьянами деревень Роубовичи, Мелехи, Козары и Кузьмичи Липнишской и деревни Дейнова Седлисской волостей при описи имущества за неплатеж помещикам Милевским арендных денег. *LVIA*, f. 378, Bs. 1881, b. 526, l. 52, 56–59, 63–64v, 68, 73–75, 98–99, 105–107v, 113, 127–134.
- [41] О циркулярных распоряжениях главного начальника края к руководству. *LVIA*, f. 378, Bs. 1863, b. 1835.
- [42] По возбужденному Министером Внутренних Дел вопросу о порядке наделения обезземеленных крестьян по циркуляру 18 октября 1863 г., 18 июня 1866 г. *LVIA*, f. 378, Bs. 1863, b. 1836, l. 121–132.
- [43] По жалобе помещицы Поневежского уезда баронессы Энгельгардт, урожденной Корф, на постановления поверочной комиссии относительно спорных между нею и крестьянами земель, а также на порубку крестьянами леса. *LVIA*, f. 378, Bs. 1867, b. 2021, l. 14–20v.
- [44] По представлению Ковенского губернатора о беспорядках, произведенных крестьянами в имениях Гружлавка, Шатейки и Плотеде. *LVIA*, f. 378, Bs. 1875, b. 153, l. 1–7.
- [45] Сведения о секвестрованных в Ковенской губернии имениях, составлено 31 декабря 1865 г. *LVIA*, f. 525, ap. 1, b. 913, l. 3v.
- [46] *Полное собрание законов Российской империи*, собр. 2. Т. 36, №. 36657.
- [46.1] Т. 36, №. 36665.
- [46.2] Т. 36, №. 36666.
- [46.3] Т. 38, №. 39337; 39463.
- [46.4] Т. 38, №. 39570.
- [46.5] Т. 44, Ч. 1, №. 46901.
- [47] *Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян-собственников в Северо-западном крае*. Вильна, 1864, с. 63–67.
- [48] BEAUVOIS, Daniel. *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim*. 1863–1914. Sejny, 1996.
- [49] BEAUVOIS, Daniel. *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*. Lublin, 2005, s. 447–732.
- [50] BIČKAUSKAS-GENTVILA, Leonas; KNIŪRAITĒ, Vida. *Baudžiavos panaikinimas Lietuvoje*. Vilnius, 1994.
- [51] JUČAS, Mečislovas; MULEVIČIUS, Leonas; TYLA, Antanas. *Lietuvos valstiečių judėjimas 1861–1914 metais*. Vilnius, 1975.
- [52] MEDIŠAUSKIENĒ, Zita. Apie dvarininkų ir valstiečių santykius ne iš klasių kovos pozicijų. *Dvaras modernėjančioje Lietuvoje. XIX a. antra pusė – XX a. pirma pusė*. Vilnius, 2005, p. 15–25.

- [53] MERKYS, Vytautas. Valstiečių judėjimas Lietuvoje XIX a. pabaigoje. *Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje*. Vilnius, 1957, p. 240–271.
- [54] MULEVIČIUS, Leonas. Servitutai ir bendrosios ganyklos. *Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje*. Vilnius, 2003, p. 111–184.
- [55] MULEVIČIUS, Leonas. Laisvųjų žmonių kova dėl žemės Lietuvoje 1864–1882 metais. *Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje*. Vilnius, 2003, p. 215–251.
- [56] MULEVIČIUS, Leonas. Laisvųjų žmonių žemėvalda Lietuvoje XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje. *Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje*. Vilnius, 2003, p. 252–286.
- [57] MULEVIČIUS, Leonas. Valstiečių judėjimas Lietuvoje 1864–1904 m. *Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje*. Vilnius, 2003, p. 423–445.
- [58] NEUPOKOJEVAS, Valentinas. Valstiečių judėjimas Lietuvoje panaikinus baudžiavą (1861–1862 m.). *Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje*. Vilnius, 1957, p. 105–133.
- [59] TYLA, Antanas. Lietuvos valstiečių kova dėl ginčytinų žemių ir miško 1905–1907 m. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, A serija*, 1964, Nr. 1(16), p. 157–161.
- [60] WOJNILLÓWICZ, Edward. *Wspomnienia*. 1847–1928. Wilno, 1831, p. 36–37.

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

The struggle for land: ownership relations of landlords and estate peasants after the abolition of serfdom (7–8 decades of 19th century)

Summary

This article analyzes how the imperial government, noble landowners and the former serf peasants of private estates abolished serfdom in the Western provinces. The groups of this society were inseparable for a long time and comprised a specific system of imperial social relations. The dismantling of the system required their efforts to create new economic, social and cultural relations between the estate and village. The separation of the landlords and serfs took place with pain. It was accompanied by mutual accusations and disputes growing into a conflict, called by historians the “struggle for land”. In historiography this struggle was viewed from the position of the peasant because, namely, the right to own land had to be bestowed to him, however, at the expense of the landlord. Attention is rarely devoted to the fact that the nobles and peasants, who had to come to an agreement voluntarily and in this way contribute to the inclusion of a major social group in the relations of private property, were fighting for land. However, it must be stressed that the forces of the noble landowners and the peasants of the estates were not equal due to the different social, economic and cultural situation, different perceptions about law and justice. The main figure of the article is the noble landowner, dividing the land with his former serfs. The division narrowed the land use of the nobles, forced them to respond to the new social, economic and financial challenges and to overhaul the relationships between the estate and village. That is why it was important to clarify the conditions of this division that the imperial government programmed, the social and economic

problems of the separation of the estate and village and the nature of the struggle of the landowners and the peasants for land.

The imperial government, led by political grounds, changed the principles of the 1861 reforms in the Western provinces. The aim to suppress the nobles of “Polish origin”, the new searches for social support in the region overcome by the revolt forced it to take a step, which for it was unexpected. Having declared the former serfs as owners of the land, having expanded the social base of the new owners, diminishing the influence of the landowners on the course of reforms, it granted the serfs equal rights with their former lords and crushed the nobles of “Polish origin.” The authorities in the Western province hastened to implement the reform. Already by the end of the 1870s it had formulated the principles of separating the estate and its former serfs, but it made mistakes in implementing the reform. Seeking to avoid the sharpening of relations between the village and estate, the authorities did not undertake economically rational actions that in the future would have helped to ease the conditions for estate and rural farming, even though such projects were discussed. Therefore, the not-fully resolved questions of land delimitation, slots, servitudes and other matters hindered the cohabitation of the post-reform estate and village.

The reform of abolishing serfdom due to the bureaucratic procedures proceeded slowly and for a too long time, while its conditions did not satisfy any of the interested sides. Noble landlords were removed from the implementation of the reform; rare suggestions presented in their name did not have any major significance. In the divisions of the land, the nobles in fact ended up in the same position as their former serfs to whom more rights were granted than the creators of the reform had envisaged on the scale of the Russian Empire. The imperial government, taking the role of the arbitrator, offered both sides the same method for resolving the conflict – to use the right of appeal. However, in the disputes for land the estate and the village often used other measures, landlords circumvented the law, while the peasants took possession of the land and forest of the estate, collectively resisted and used physical force against the officials. The behavior of the estate and the village in the divisions of the land showed that a social conflict was maturing in the agrarian society. Its manifestations were more noticeable on large estates, medium and small nobles did not feel its clearer effects.

Key words: abolition of serfdom, imperial government, landlord, peasant, owner, ownership, struggle for land, social conflict